

„A divat legfontosabb kelléke: a jó ötlet!”

Két divattörténeti periódus a
megvalósult szocializmus éveiből
(1954/1969)

Dátum: 2023. január 5.

Tartalomjegyzék

A szocialista divat kifutóján.....	3
„A divat legfontosabb kelléke: a jó ötlet!”	6
A jó ízlés mint forma: 1954.....	15
A jó ízlés mint tartalom: 1969	24
Visszatekintés új horizontokra	33
Felhasznált irodalom	36

A szocialista divat kifutóján

„A magyar történelmi és népművészeti hagyományok felhasználása, célszerű és divatos modellek megtervezése, az anyagok sajátosságainak megfelelő kivitelezése, a modellekhez tartozó kalapok, cipők, táskák izléses összeállítása igen szép és komoly feladat elé állítja a tervezőket.”¹ 1954 szeptemberében Budapest volt a házigazdája a KGST-tagállamok éves ruhaipari-divatipari találkozásának, a Szocialista Ruházati Versenynek.

Tizenöt esztendő múlva ugyancsak a magyar főváros adott otthont az ekkor már Divatkongresszus néven futó eseménynek. „Három napon keresztül mutatták be a KGST tagállamai a legkülönbébb modelleket és megismerkedhettek a legújabb szövetekkel a leghétköznapibbtól a csillogó-villogó, Seherezádé meséit idézőkig. (...) Mindegyik ország alaposan kidolgozott kollekcióval érkezett, benne elfogadott szabásvonalakkal és ízléssel, továbbá a népi hagyományok jelenlétével.”² Hazai részről az előbb idézett sorokat jegyző Nádor Vera és társai készítették „a csaknem kétszáz darabból álló kollekciót (...) felkészült szakmai tudással, ízléssel és a hordhatóság minden jegyével.”³

Két évszám: 1954 és 1969. Látszólag megegyező jelzők. Célszerű és divatos öltözködés, népművészeti hagyományok felhasználása, izléses összeállítás. Mindez a „megvalósult szocializmus” létező, s hivatalos divatirányzatának, a „szocialista jó ízlésnek” kelléktára volt. Ez a kelléktár majdnem négy évtizeden át jellemezte a szocialista divatstruktúra minden szintjét. Ezek a kifejezések ékeskedtek a vezető divatlapok (pl. *Ez a Divat*, *Pesti Divat*) hasábjában a reprezentatív funkciót betöltő KGST-kollekciókat bemutató cikkek mellett, s ezt közvetítették a kifutón szereplő, mindenki számára hamarosan – a rendszer gazdasági keretei között valójában sohasem – elérhető modellek. De ugyanezen elemekkel találkozhattak a különböző öltözködési tanácsadókat és női lapokat forgató leányok és asszonyok, valamint az ifjúsági magazinokat olvasgató, a hatvanas évek „youthquake”⁴ szellemiségében élő fiatalok.

„Egy meghatározott divat tökéletesen érthetetlen, ha kiemeljük a formák sorában elfoglalt helyéről.”⁵ Felmerül persze a kérdés, mennyire tekinthető meghatározott divatnak a „szocialista jó ízlés” jelensége, amely – a kor szokásaival ellentétben – egyszer sem lett elméleti

¹ *Ez a Divat*, 7. évf. (1954) 4. szám, 3.

² *Советская Женицина*, 24. évf. (1969) 5. szám, 33.

³ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 11. szám, 17.

⁴ A „youthquake” (magyar fordításban kb. „fiatalrengés”) az 1960-as évek ifjúsági mozgalmához kapcsolódó kifejezés, amelyet első ízben a *Vogue* legendás főszerkesztője, Diana Vreeland használt 1965-ben.

⁵ Sapir, Edward: A divat. In: *Divatszociológia I.* Szerk.: Klaniczay Gábor–S. Nagy Katalin. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982. 57.

szinten definiálva, de amely mégis tetten érhető a korra vonatkozó történeti forrásokon keresztül. Igaz, ennek megjelenési formái és alakjai is változtak az évtizedek során, kezdve a nyíltan propagandisztikus, ám kevésbé átgondolt, sokkal inkább az aktuális politikai, s kiváltképp gazdasági kényszerhelyzetekhez igazodó szisztémától (1954) egészen az irányított diskurzusba becsatornázott, kifinomult és gyakran sejtelmes kifejezésekkel operáló, a fennálló szocialista rendszer kereteihez tudatosan igazított konstrukcióig (1969). Ám az alap mindig ugyanaz maradt. A „szocialista jó ízlés” elemkészlete volt az a tényező, amely kapcsolatot teremtett a szocialista divatstruktúra különböző – a neves divattörténész, Djurdja Bartlett által megállapított – szintjei között. Jelesül a harmincas évek sztálini Szovjetuniójában kialakult, s a negyvenes évek végétől Kelet-Közép-Európába exportált, imázsfunkciót betöltő reprezentatív divat és a rendkívül tág értelmezési kerettel rendelkező mindennapi öltözködés között, egybekapcsolva az imázsfunkcióval rendelkező Divatkongresszusokat a konfekcióáruházak és házi varrónők világával.

Ez a fajta kettősség visszaköszön a történeti kutatások terén is. Sajnálatos módon a rendszerváltozást követő években az egykori szocialista divatipart irányító szervek iratanyaga jórészt elkallódott, vagy megsemmisült, így a primer források szintjén napjainkban elég töredezett és szórványos iratanyag⁶ áll a történészek rendelkezésére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne érnék a kutatót örömteli meglepetések vizsgálódásai során. A dolgozat írása közben elvégzett forrásfeltáró munkák során a Közép-Európai Művészettörténeti Intézet⁷ divatra vonatkozó dossziéiból előkerültek olyan, az Öltözködési Tanács, az Iparművészeti Tanács működésére vonatkozó jegyzőkönyvek és dokumentációk, amelyek a tárgyalt évtizedekben értékes betekintést nyújtottak a ruhaipar működésére és annak problémáira, miközben árnyalták a „szocialista jó ízlés” valós, a divatlapokon túl megnyilvánuló jelentését. Mindezekon felül egyes iratok segítségül szolgáltak a KGST Divatkongresszusok, valamint a gazdasági szervezet ruhaipari együttműködése körül folyó munkálatok pontosabb megismerésében, amely témában a dolgozat írójának legjobb tudomása szerint még alig született publikáció. A források másik megkerülhetetlen típusát a sajtó anyagai jelentették, amely megfelelő elemzés esetén gazdag tárháza a szocialista divatéletnek, legyen szó a reprezentatív vonalat vivő konkrét divatlapokról (pl. *Ez a Divat*; *Pesti Divat*) vagy a

⁶ Ezen iratanyagok szisztematikus, archívumokra lebontott összegyűjtésével még szintén adós a hazai divattörténetírás. E kijelentés kizárólag a dolgozat írója által vizsgált divattörténeti korszak – azaz a létező szocializmus korának – forrásaira vonatkozik.

⁷ Továbbiakban: KEMKI

mindennapok öltözködéséhez közelebb álló női lapokról és ifjúsági magazinokról (pl. *Nők Lapja; Ifjúsági Magazin*).

Végezetül fontos megemlíteni a témában jártas hazai és külföldi kutatók munkásságát, akik műveikkel és meglátásaikkal látatlanul is nagy segítséget nyújtottak vizsgálódásaim során. Hazai vonatkozásban mindenképpen ki kell emelni Valuch Tibor⁸ és Simonovics Ildikó⁹ nevét, akik a szocialista érára vonatkozó divattörténeti kutatások legalaposabb ismerői. Nemzetközi szinten kiemelkedő személy a horvát származású Djurdja Bartlett, aki az 1920-as évek avantgárd törekvései és a sztíljagi mozgalom mellett átfogó módon vizsgálta sajtóforrásokra alapozva a „szocialista jó ízlés” jelenségét. A széleskörű kelet-közép-európai perspektívákat felvillantó kötete, a *Fashion East*¹⁰ alapmunkának számít a szocialista divatot kutató történészek körében. Ugyanitt kell megemlíteni a Hruscsov-korszak ízlésformáló képzőművészeti vitáival foglalkozó Susan E. Reid¹¹ nevét, aki a művészeti szférák tág kontextusába ágyazta a „szocialista jó ízlést”; vagy Olga Gurova¹² hiánypótló tanulmányát. A legfrissebb kutatások közül pedig érdemes kiemelni az amerikai Virginia Olmsted McGraw nevét, akinek doktori disszertációja¹³ talán az eddigi legalaposabb, a szovjet divat szervezeti és szerkezeti nézőpontjait egyaránt ötvöző írás. Az 1948 és 1982 közötti harmincnégy év ismertetése során a szovjet ruhaipar bonyolult szisztémáját sikerült feltárnia a „jó ízlés” keretbe foglalásával, miközben orosz levéltári forrásokra alapozva nyújtott részletgazdag képet a KGST Divatkongresszusok működéséről.

A TDK/OTDK-ra készülő pályamunka a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

⁸ Valuch Tibor nevét elsősorban a több évtizedet átfogó, társadalomtörténeti megközelítést alkalmazó monográfiája révén kell kiemelni. Lásd: Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Corvina Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 2004.

⁹ Simonovics Ildikó a doktori disszertációjától kezdve temérdek tanulmányon át foglalkozott e kor öltözködéstörténetével, míg legutóbbi munkájában számos oral history interjú alapján tárta fel aprólékosan és a szakmában hiánypótló módon a „Vörös Chanel”, Rotschild Klára életútját.

¹⁰ Bartlett, Djurdja: *Fashion East. The spectre that haunted socialism*. The MIT Press, Massachusetts–London, 2010. (Továbbiakban: Bartlett, 2010.)

¹¹ Susan E. Reid esetében említést érdemel a *Destalinization and Taste 1953–1963*. című tanulmánya, vagy a David Crowley-val közösen szerkesztett kötete, a *Style and Socialism*. Előbbit lásd: Reid, Susan E.: *Destalinization and Taste 1953–1963*. *Journal of Design History*, 10. évf. (1997) 2. szám 177–201.

¹² Lásd: Olga Gurova: *The art of dressing. Body, gender and discourse on fashion in Soviet Russia in the 1950s and the 1960s*. In: *The Fabric of Cultures. Fashion, Identity and Globalization*. Ed.: E. Paulicelli–H. Clark. Routledge. London–New York, 2009. 73–91. (Továbbiakban: Gurova, 2009.)

¹³ McGraw, Virginia Olmsted: *Soviet by Design. Fashion, Consumption and International Competition During Late Socialism 1948–1982*. University of North Carolina, Chapel Hill, 2020. (Továbbiakban: McGraw, 2020.)

„A divat legfontosabb kelléke: a jó ötlet!”

A divat egy nagy kísérlet. Kísérlet önmagunknak lenni, egyszerre kitárulkozni és mégis olykor a felismerhetetlenségig elrejtőzni. Egy nagy játék, amely azonos időben képes vélt és valós tereket kreálni, s mely jelenség „se nem hatás, se nem folyamatos fejlődés (...) se nem közös konszenzus”¹⁴. A divat az állandó és lázas útkeresésről szól, az örökös megújulásról, amely elemkészletét az őt formáló környezetéből és a múlt világából szerzi. De mit tehet az ember, ha ez az adott környezet – jelesül a megvalósult szocializmus világa – ideológiai szinten ugyan az állandó, egyes korszakokban akár heroikusnak is tekinthető társadalmi és egyéni útkeresést állítja középpontba, de ha a folytonos és szerteágazó megújulás helyett egy felülről előre kijelölt, lineáris fejlődési modellt ajánl fel?

„A hatalom számára a divat maga a pokol, mindenféle jel relativitása – a hatalomnak szét kell zúznia a divatot, hogy érvényre tudja juttatni saját jeleit.”¹⁵ A divat jelenségével meglehetősen szkeptikus szociológus és filozófus, Jean Baudrillard-hoz köthető ez a kijelentés, ám a francia gondolkodó tanulmánya végén azt is hozzátette: „nem menekülhetünk a divat szorításából.”¹⁶ Habár a keleti tömb államaiban és magában a Szovjetunióban a különböző repressziók és tisztogatások közül jelenleg egyet sem ismerünk, amely kifejezetten valamilyen öltözködési „hóbort” vagy egyfajta, a ruházkodás által is összekapcsolt szubkultúra ellen irányult volna¹⁷, mégis az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején, a sztálini modell közép-kelet európai expanziója során a sajtóban erélyesen felléptek az elsősorban Nyugatról érkező divattendenciák ellen. Azonban bármennyire is igyekezett a hatalom elfojtani a divatkövetési törekvéseket – legyen szó a párizsi eleganciát vagy az amerikai életstílust megtestesítő, esetleg a saját egyéniséget és a szabad önkifejezést érvényre juttató ruhák

¹⁴ Barthes, Roland: A divat, mint rendszer. Helikon Kiadó, Budapest 1999. 162.

¹⁵ Baudrillard, Jean: A divat, avagy a kód elbűvölő képessége. In: Divatszociológia I. Szerk.: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982. 76.

¹⁶ U. o. 76.

¹⁷ Erre jó példa lehet a Szovjetunióban ismertté vált *sztyiljagi* mozgalom, vagy ennek közép-európai megfelelői, a lengyel *bikiniarze*, a csehszlovák *pásek* vagy a magyar *jampec*. Megjelenésüket az 1940-es évek végére lehet tenni, s a fiatalok körében nagyjából az 1950-es évek közepéig tartott a kultuszuk. Üzenetük azonban inkább kifejezte a fiatalság egyetemes szabadságigényét és az általuk kedvelt, tetszés szerinti kulturális produktumok szabad fogyasztását (pl. tánc; zene; öltözködés) mintsem valamiféle rendszerellenes politikai tiltakozást. Vélhetően a satirikus lapok karikatúráin és egyes újságcikkek elitélő hangnemén túl ezért nem érte őket komolyabb retorzió. (Annak a társadalomtörténeti vizsgálatával, miszerint a mozgalmakban való részvétel nagyban érintette a pártelit gyermekeit is, még adós napjaink történettudománya.) A jelenségről lásd: Bartlett Djurdja: Socialist Dandies International: East Europe. 1946–1959. In: Fashion Theory. The Journal of Dress, Body and Culture. 17. évf. (2013) 3. szám, 249–298. vagy Vainshtein, Olga: Orange Jackets and Pea Green Pants. The Fashion of Soviet Styljagi of Post-war Culture. In: Fashion Theory. The Journal of Dress, Body and Culture. 22. évf. (2018.) 2. szám, 167–185.

viseléséről – a divat öntörvényű és politikai akarat által nem megrendszabályozható jelenségét így sem sikerült betörni. Ennélfogva nem maradt más hátra, minthogy megfelelő mennyiségben, a kizárólagossá emelt ideológiával egyeztetve becsatornázzák azt a szocialista mindennapokba. Hiszen a „célirányosan formált divat nevelő hatás eszközéül is szolgálhat.”¹⁸

„Nekünk kell diktálni a divatot a lakosságnak és nekünk kell oktatni, valamint fejleszteni az ő ízlésüket.”¹⁹ Az ízlésfejlesztés kulcsfogalomként vált a kor divatéletében. Öltözködési tanácsadók, különböző etiketteket ismertető brossúrák és kötetek ugyan az előző történelmi korokban sem voltak ismeretlenek, s létezett egyfajta általános ízlést és illetet formáló elképzelés. Ám az, hogy egy monopolhelyzetben lévő politikai rendszer, látszólag ideológiai okokra hivatkozva évtizedeken át egységes, azonos kategóriák mentén gondolkodó divatot próbáljon meg teremteni, új volt Kelet-Közép-Európa történetében. Mindezt úgy, hogy voltaképpen a hatalom maga sem definiálta soha a viszonyát a divattal.

Az ízlésfejlesztés elsődleges terepe a korabeli sajtó lett. Az 1940-es évek második felében a gazdaságban bekövetkező államosítások és az egypártrendszer kiépítését elősegítő politikai manőverek után a sajtó és a nyilvánosság sem kerülhette el a sorsát: az ellenzékinek minősített, vagy nem a kommunisták felügyelete alatt álló lapokat gyorsan betiltották, míg másokat, kezdve a központinak számító napilapoktól (például a *Szabad Nép*) egészen a különböző társadalmi rétegeket megszólító újságokig (példa erre a divat szempontjából sem mellékes *Nők Lapja*)²⁰ igyekeztek a saját képükre formálni. A sajtónak ez a fajta függése ugyan a rendszerváltozásig fennállt, ám az ötvenes és a hatvanas évek között mégis lehet érzékelni egyfajta cezúrát, választóvonalat. Az 1950-es évek, s különösen a Rákosi Mátyás nevével fémjelzett időszak elsősorban a nyíltan propagandisztikus, a párt sémáit követő, sokszor militáns nyelvezettel bíró sajtó időszaka volt, ahol a legtöbb újság és napilap az ellenvéleményt nem tűrő, s a konstruált valóságot erővel kifejező propagandakiadvánnyá vált. De idővel egyre nyilvánvalóbbá váltak a hibák, s a Sztálin halálát (1953) követően válaszut elé kerülő rendszert egyre nehezebben lehetett fenntartani a sztálini modell mentén. A „felemás változások”²¹ végül

¹⁸ A. B. Hofman: Értékek a divat struktúrájában. In: Divatszociológia I. Szerk.: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982. 84.

¹⁹ Gronow, Jukka–Zhuravlev, Sergey: Fashion Meets Socialism. Fashion Industry in the Soviet Union after the Second World War. Finnish Literature Society. Helsinki, 2015. 88. (Továbbiakban: Gronow–Zhuravlev. 2015.)

²⁰ A *Nők Lapja* például kifejezetten az MDP nyomására jött létre 1949 nyarán, amely a pártvezetés által nem megfelelőnek tartott *Asszonyokat* kívánta leváltani.

²¹ Ez alatt magyar vonatkozásban ide értem Rákosi Mátyás kormányfői tisztségéből való felmentését 1953 nyarán, s a Nagy Imre miniszterelnök vezette Új szakasz politikáját, majd annak elsorvadását. Ez utóbbi a továbbra is hatalomban maradt Rákosi hathatós közreműködésének köszönhető. De hasonló volt a helyzet a Szovjetunióban is, ahol 1953 és 1957 között folyamatos változások zajlottak a párt vezetőségén belül, mígnem Nyikita Szergejevics Hruscsovnak 1957-re sikerült megszilárdítani a hatalmát. A magyar események kapcsán lásd:

számos helyen – jelesül Lengyelországon és Magyarországon – válságot eredményeztek, s egyértelművé tették, hogy ez a parancsuralmi szisztéma többé nem életképes. Habár a szovjet beavatkozásnak köszönhetően sikerült hatalmon tartani az adott politikai rendszereket, de a korábbi gyakorlathoz nem lehetett visszatérni. Így került előtérbe a kifinomultabb meggyőzés technikája, az „irányított diskurzus”, amelynek mentén megkezdődhetett egy szabadabb gondolkodás, anélkül, hogy az irányítás kicsúszott volna a hatalom kezei közül. E folyamatok alól a divat általi ízlésformálás sem vonhatta ki magát.²²

„Ez az érzelmi nevelés azonban nem lehet propagandisztikus, mert akkor célját tévesztené. Nagyon is diszkrétnek, szinte észrevétlennek kell lennie.”²³ Az ötvenes évekre jellemző sematikus, már-már katonás nyelvezetet felváltotta a meggyőzés, és az ellenségesnek titulált kapitalista tábor nyers kikarikírozása helyett előtérbe kerültek a megvalósult szocializmus vívmányainak értékelése, illetve azoknak a nyugati rendszerrel szembeni elhelyezése. Heves viták vették kezdetüket pártbéli, alkotói és gazdasági körökben arról, hogy a szélesebb közönség körében is elérhetővé váljon a megfelelőnek gondolt ízlés, s ez egyaránt vonatkozott a hruscsovi reformok hektikus éveit élő Szovjetunióra, valamint a reformokat saját közegükben többé-kevésbé követő közép-európai országokra. „A kommunizmus korának embere ki kell, hogy dolgozza a saját stílusát.”²⁴ Számos képzőművészeti ágazat folytatott a rendszer keretein belül valóban magasröptű diskurzust a jó ízlésről s ennek kategóriáiról, melynek egyik kritériuma lett, hogy „a szépségnek racionálisnak és általánosan elérhetőnek kellett lennie”²⁵ Ez összefüggésben állt a sztálinista érában sokat nélkülöző lakosság számára életszínvonal-növekedést beígérő pártpolitikával, amely a fogyasztás, s bizonyos esetben a gondolkodás számára is szabadabb légkört kívánt teremteni.

De mik is voltak pontosan a fejezet címében idézett jó ötletek, amelyek végül elemkészletét képezték a „szocialista jó ízlésnek”? *„A fő szempont: kényelmes, kevés darabból*

Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. ÁBTL–Rubicon, Budapest 2013. A szovjet eseményekhez lásd: Kenéz Péter: A Szovjetunió története. Kezdetektől az összeomlásig. Akkord Kiadó, Budapest, 2008.

²² Az „irányított diskurzus” a divatélet mellett leginkább az ifjúsági kérdés és a szexualitás témakörében domborodott ki a hatvanas évektől. Erre vonatkozóan Tóth Eszter Zsófia a hétköznapiak vagy a Kádár-korszak nőképeivel foglalkozó írásai szolgálhatnak példaként. Lásd: Tóth Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.; vagy Tóth Eszter Zsófia–Murai András: Szex és szocializmus. Libri Kiadó, Budapest, 2014.

²³ Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Magvető, Budapest 1998. 75.

²⁴ Reid, Susan E.: Destalinization and Taste. 1953–1963. Journal of Design. 10. évf. (1997) 2. szám, 178.

²⁵ Gerchuk Iurii: The Aesthetics of Everyday Life in the Khrushchev Thaw in the USSR. (1954–1964) In: Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe. Edit.: Susan E. Reid–David Crowley. Berg, Oxford–New York, 2000. 90.

*álló és mindig, minden alkalomra viselhető ruhaféleségekből állítsuk össze a gardróbót.*²⁶ Azaz egyszerű, de elegáns, több funkciónak megfelelő, egymással jól kombinálható öltözékek képezzék a hétköznapi emberek ruhatárát. S ennek központi elemét adta az úgynevezett alapruha. *„Az a fiatal lány, aki úgy tanul meg öltözködni, hogy mindig „alap-ruhái” figyelembevételével egészíti ki ruhatárát, később is ügyel erre, mindig a jóízlés határain belül marad, amellet gazdaságosan, meggondoltan vásárolja meg a soron következő ruhadarabot.*”²⁷ Az alapruhák kiválasztásának igénye és fontosságának hangsúlyozása már az 1950-es évek első felében megjelent, igaz a divatlapok nagy része – a hatvanas évekhez képest – kevésbé tudatosan tette ezt, s kísérleteiket inkább lehetett kapcsolni a „dolgozónak jó munkája, jó szövetből jó ruhája!” jellegű rigmusokhoz, vagy az országszerte 1948–1949-ben meghirdetett a divatot is tervutasításos módszerrel elképzelő, a konfekciógyártást előtérbe helyező „Öltöztessük fel az országot!” kampányhoz.²⁸ A korszak „ikonikus” alapruhájává pedig a lódenkabát és a női kosztüm vált, amelyek a divatlapok legkedveltebb „divatdarabjává” váltak. *„A lóden sportkabát célszerű és igen jól használható modellje a tavaszi divatnak, mert sima, vagy mintás szoknyához és hosszú nadrághoz egyaránt jól illik.*”²⁹ A férfiak és a nők által egyaránt viselt lódenkabát pedig akkora „karriert” futott be, hogy még politikai viccek elemeként is felbukkant.³⁰ Az elegancia megtestesítője viszont a női kosztüm maradt, hiszen a kor ízlése szerint *„a kosztüm mindig jól és változatosan öltöztet.*”³¹ S mint *„leguniverzálisabb ruhadarab*”³² szinte minden kritériumát teljesítette a jól kombinálható szocialista ruha elképzelésének. *„A kiskosztüm kabátja és szoknyája különféle összeállításokban, szintén jó megoldás a változatos öltözködéshez. (...) szoknyája különféle blúzokkal, pulóverekkel, kardigánnal, mellénnyel viselhető, felsőrésze pedig mindig más szoknyához is jól illik.*”³³ A lódenkabáttal ellentétben a kosztüm a hatvanas évekre is megőrizte tartós népszerűségét, aminek kettős oka volt. Egyrészt a ruhatípus Coco Chanelnek hála valóságos reneszánszát élte

²⁶ *Pesti Divat*, 7. évf. (1967) 2. szám, 1.

²⁷ *Pesti Divat*, 2. évf. (1962) 1. szám, 27.

²⁸ Simonovics Ildikó: „Öltöztessük fel az országot”, avagy divat szocialista módra. In: „Öltöztessük fel az országot!” Divat és öltözködés a szocializmusban. Szerk.: Simonovics Ildikó–Valuch Tibor. Argumentum Kiadó–Budapesti Történeti Múzeum–1956-os Intézet, Budapest, 2009. 68–69.

²⁹ *Ez a Divat*, 6. évf. (1953) 1. szám, 2.

³⁰ Az 1950-es évek elején népszerű tréfa volt az kor öltözködését, sajtóját és a kormány népesedési politikáját egyaránt kigúnyoló, kérdés-feleleten alapuló vicc. *„Miről ismertek meg első látásra, tartóztattak le és tettek ártalmatlanná egy imperialista kémet Budapesten? Nem viselt lódenkabátot és nem a sportrovnál kezdte el olvasni az újságot. Miről ismertek meg első látásra, tartóztattak le és tettek ártalmatlanná egy imperialista kémnőt Budapesten? Nem viselt lódenkabátot és nem volt állapotos.”* Mindkét nem esetében közös elem a lódenkabát szerepeltetése.

³¹ *Ez a Divat*, 6. évf. (1953) 2. szám 7.

³² *Tetőről talpig*. Szerk.: Osvát Katalin. Magyar Nők Országos Tanácsa–Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. 53. (Továbbiakban: *Tetőről talpig*. 1969.)

³³ *Ez a Divat*, 5. évf. (1952) 3. szám 14.

a kor divatvilágában, s ez elfogadott volt Nyugaton és Keleten egyaránt. Másrészt az 1960-as évek a fiatalságkultusz évtizede: ekkorra érett be az a generáció, amely a második világháború utáni babyboom következtében jelent meg.³⁴ „Blézerben, blúzban, farmernadrágban itt áll egy újabb nemzedék, amely nem ismeri a lövészárkot, a drótkerítést és az óvóhelyet, kószál a ledöntött bálványok között.”³⁵ Ez a generáció már jólétet és szabad(abb) légkört akart, és körükben egyre nagyobb lett az igény a stílusos és igényes öltözködés iránt. Ezirányú törekvéseiket a hatalom tolerálta, ám azt a benne rejlő, a divat lényegét érintő, s a fiatalsággal összekapcsolható megújulás jegyében igyekezett kordában tartani. Mégpedig úgy, ha fékezi ezen dinamikus folyamatokat. „Mindenki válasszon olyan öltözetet, amely megfelel a korának, s aki felett már „eljárt az idő”, ne akarjon olyan ruhákba járni, mint a fiatal lányok.”³⁶ Életkorokhoz kapcsolódó divattanácsadás jelent meg a divatmagazinok és női lapok hasábjában, azonban a kosztüm így is kedvelt maradt. „A kosztüm fogalma alatt már nemcsak a hagyományos formájú, színű, anyagú ruhákat értjük!”³⁷ Csak mindezt immár a kortalanság és a visszafogott elegancia jegyében. „A válogatás alapja az életmód legyen, a valódi szükségletek. Ehhez keressük meg, mi az, ami nekünk különösen jól áll – és mindezeket felül lehetőleg még nagyon divatos is.”³⁸ De hogyan tudjuk meg azt, mi áll nekünk jól, s mi passzol a saját személyiségünkhöz egy olyan rendszerben, amely látszólag szembement az individualitással? Itt léptek be az irányított diskurzus részeként az alábbi „jó ötletek”: a mértéktartás és az egyszerűség.

„A tervezőknek nálunk az a törekvése, hogy olyan új divatot kreáljanak, amely az általános európai divatszemeletnek megfelelő, de mégsem ösztönzi az embereket olyan új viselésére, amely nagyon gyorsan kimehet a divatból, vagy olyanra, amely az elmúlt év ruháit divatjamúlta bélyegezné.”³⁹ A bekezdés felvezetőjének szánt idézet már a hatvanas évek szellemében született, hiszen ekkorra a keleti tömb országában is olyan divat készült, amely követte a párizsi és londoni, később a római sikket és igyekezett annak elképzeléseit a saját politikai-ideológiai rendszerének megfelelően megvalósítani. A mértéktartás mint igény, s mint a szépség egyik kifejezője már az ötvenes években is fellelhető a divatlapokban és egyéb, ruházkodással kapcsolatos sajtóforrásokban. Azonban itt, a hatvanas évekkkel ellentétben nem

³⁴ Ennek nyugati relációját lásd: Judt, Tony: A háború után I–II. Európa története 1945 óta. Európa, Budapest, 2007. A megvalósult szocializmus éveinek Magyarországra vonatkozóan lásd: Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009.

³⁵ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 24. szám, 14.

³⁶ *Pesti Divat*, 5. évf. (1965) 3. szám, 24.

³⁷ *Pesti Divat*, 7. évf. (1967) 1. szám 11.

³⁸ *Tetőről talpig*, 1969. 72.

³⁹ *Pesti Divat*, 6. évf. (1966) 1. szám 1.

egyfajta átgondolt, ízlésformáló koncepció révén telítődött tartalommal, hanem sokkal inkább egy puritán, a divatnak kis jelentőséget tulajdonító szemléletet testesített meg. „*Semmiestre sem akarunk ruhánk által kitűnni a többiek közül. Nem célunk és nincs is szükségünk arra, hogy csinoságunkkal olyan előnyökhöz jussunk, melyek egyébként munkánk nyomán nem illelnének meg. (...) amikor ruházati cikket vásárlunk, körültekintőnek kell lennünk. Mindenekelőtt meg kell tanulnunk higgadtan, megfontoltan és célszerűen vásárolni.*”⁴⁰ Az érvelés tartalma közelebb áll a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” – a valóságban soha meg nem valósuló – marxi tanához, mint a divathoz. A változást, mint a szocialista divat kapcsán oly sok esetben, az 1950-es évek második fele hozta el. A „békés egymás mellett élés politikája” magával hozta a két világrend egymás felé közeledését, amely a katonai-politikai szféra mellett immár a gazdasági-kulturális szféra vetélkedését is jelentette. Ehhez azonban egymás megismerésén keresztül vezetett az út, s ez a divatban sem alakult másképp: 1956-ot követően szovjet divatdelegációk utaztak Párizsba, és szép fokozatosan a keleti tömb többi államának is lehetősége nyílt rendszeresen kiutaztatni az arra érdemesnek tartott tervezőket a divat fővárosába.⁴¹ A szocialista államok nyugati nyitásával és a tömegkommunikációs eszközök műszaki-technikai fejlődésével, illetve azok elterjedésével pedig hamarosan milliók értesülhettek a vasfüggönyön túl a legújabb trendekről és kreációkról. „A vég nélkül változó divat végzetes azok számára, kik vakon követik.”⁴² S hogy ehhez hasonló végzetes események be ne következzenek, életre kellett hívni a hatalom részéről a megfelelő ízlésnevelést. „A divat művészete ott kezdődik (...), amikor saját ízlésünk alapján, egyéni öltözködési stílust alakítunk ki.”⁴³ A hatalom látszólag támogatta az egyéniség ruhákon keresztüli fejlődését, azzal, hogy azt hangsúlyozta: „*Tanuljunk meg alakunkhoz, adottságainkhoz illően öltözködni. (...) Legyünk inkább csinosak a magunk módján. Ez ma már szinte kötelező, és az új divat annyi lehetőséget nyújt, hogy nem is különösebben nehéz feladat.*”⁴⁴ A sok lehetőségről azonban egészen más véleménynel bírt a tényleges ruhaipar.

⁴⁰ *Öltözködjünk egyszerűen és csinosan.* Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, Budapest, 1951. 4–5. (Továbbiakban: *Öltözködjünk egyszerűen.* 1951)

⁴¹ A magyar divattervezőnő a „Vörös Chanelként” is emlegetett Rotschild Klára így emlékezett vissza erre a periódusra: „*De mióta Kádár János vette át a hatalmat (...) a viszonyok jelentős mértékben javultak. Vásárolhattunk anyagot külföldről, és a kormány esztendőnként kétszer küld el Párizsba. Februárban megtekintem a tavaszi és a nyári kollekciót, augusztusban pedig az őszi és a téli bemutatókat. Ekkor veszem meg az anyagokat és a hozzávalókat is.*” In: Simonovics Ildikó: Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor. Jaffa Kiadó, Budapest, 2019. 179–180.

⁴² Crowley, David–Reid, Susan E.: Preface. In: *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe.* Edit.: Susan E. Reid–David Crowley. Berg, Oxford–New York, 2000. 3.

⁴³ Simonovics 2015. 86.

⁴⁴ *Pesti Divat*, 2. évf. (1962) 1. szám 34–35.

„Követni kell a nemzetközi színvonalat, de középutat kell tartanunk. (...) Árualapunk nem úgy épül fel, mint a kapitalista rendszerben, nekünk bizonyos készleteink vannak, ezért a divatvonal változásoknál is fokozatokat kell tartanunk.”⁴⁵ A divatlapok és női lapok által ízlésformáló cikkeken keresztül felépített „szocialista jó ízlés” mítosza gyakorlatilag meg sem jelent a szélesebb közönség számára ismeretlen tanácskozáson. A mértéktartás itt erkölcsi megfontolások helyett pusztán gazdasági kényszer lett, amelyet kénytelen volt tartani a magyar népgazdaság. Az ehhez vezető okok összetettek. „Hogy a kereskedelem részéről mégis panaszok merülnek fel, annak oka, hogy a vállalatok lehetőségei igen kötöttek. (...) A gépi adottságok hiánya mellett a szövők 40%-a nem ért a különleges minták szövéséhez. A művezetők nem rendelkeznek megfelelő szakképzettséggel. Az előbbieket még bonyolítja a különböző oldalakról korlátozott nyersanyaghelyzet. Az anyag minőségének, választékának meghatározásában az ipar szakembereinek lényeges beleszólási joguk nincs.”⁴⁶ Mindez kezdődött azzal, hogy a második világháború éveit követően az újjáépítés ideje alatt elsősorban a létfontosságú ipari létesítmények helyreállítását tartották szem előtt, s ebben a rangsorban nem foglalt el kitüntetett helyet a könnyűipar.⁴⁷ Mire elkezdett éledezni a hazai divatélet⁴⁸, már megtörtént a kommunista hatalomátvétel, amely magával hozta az államosítási hullámot és a tervutasításos gazdaság kényszerét. Ez oda vezetett, hogy „az áru majdnem mindig más képet mutat, mint amit az elvek megkívánnak. A gyártás üteme megszabja, hogy az áru minél előbb az üzletbe kerüljön, annak ellenére, hogy az anyag nem felel meg a követelményeknek.”⁴⁹ Az extenzív iparosítási hullám elsősorban a nehéziparnak kedvezett, s hiába harsogtak arról a lapok, hogy „egyszerűek lettek a ruhák, és amellet változatosak, és ami a legfontosabb: száz-, ezer- tízezerszámra gyártják állami üzemeinkben a női konfekciót”⁵⁰, ez az egyszerűség a gazdaságirányítás zárt ajtóinak mögött nem a „jó ízlésnek”, hanem a nyersanyaghiány és a minőséggel kapcsolatos kifogások által terhelt iparnak szólt. Feltűnő, hogy az 1950–1960-as évek különböző testületi jegyzőkönyveiben alig esik említés a „szocialista jó ízlés”

⁴⁵ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Második dosszié (Jegyzőkönyv az Öltözködési Tanács 1965. március 18-án megtartott üléséről.)

⁴⁶ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Első dosszié (A Gyártmányfejlesztési és Divatbizottság 6. számú jegyzőkönyve az 1965. március 16-án megtartott üléséről)

⁴⁷ Itt fontos kiemelni, hogy a háború okozta károk mellett legalább olyan súlyú hátrányt jelentett a jóvátétel fizetésének kérdése, amely több nagy textilipari üzemet érintett (pl. gépek leszerelése és elszállítása). Az erre vonatkozó gazdasági kimutatásokat lásd: Bálint József: Magyarország nemzeti vagyonszerzése 1941–1947. Agroinform Kiadó és Nyomda Kft, Budapest, 2013.

⁴⁸ A Magyar Divattervező Művészek Szakszervezet 1947-ben tartotta első nagy divatbemutatóját a fővárosban a két világháború közötti vezető tervezők kollekcióival.

⁴⁹ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Második dosszié (Jegyzőkönyv az Öltözködési Tanács 1966. május 6-án megtartott üléséről)

⁵⁰ Simonovics 2015. 66.

jelenségéről, illetve ennek hívszavairól. A divatelmélet iránti igényről, s ennek pontosabb meghatározásáról mindössze egyetlen felszólalás tanúskodik.⁵¹ „Az Öltözködési Tanács ülésén kevesebbet beszéltünk divatvonalakról, mint az anyagellátás kérdéseiről. (...) Divatot irányítani nem lehet megfelelő elemzés, a tapasztalatok megfelelő feldolgozása nélkül. A kereskedelem sem szólhat bele piackutatás nélkül. Jó lenne kutatni a divat vonatkozásában egy-egy időszakban mi változtatta meg javaslatainkat, elképzeléseinket, mert ezzel a későbbiek során is számolnunk kell. (...) A divat, a célszerűség, az egészség és egyéb követelményekről vitatkozzunk.”⁵² Ennek ellenére a vizsgált évtizedekben a fő cél végig az maradt, hogy „hozzuk összhangba azt, amit ajánlunk, azzal, ami van, illetve ami lesz.”⁵³

A gazdasági problémák, az áruhiány következtében a „társadalom tagjai vágyaikat nem ritkán a lehetőségeikhez igazították.”⁵⁴ Ez a feketepiacon és a csempészetben túl⁵⁵ életre hívott még egy olyan jelenséget, amelynek kulcsfigurái a varrónők és az állami vagy szövetkezeti munkahelyen kívül dolgozó szabászok lettek. Az otthoni varratás aztán hamar a szocialista divat egyik tartópillérévé erősödött, amely a kombinálhatóság jelzőjével párban, legtöbbször variálhatóság címszava alatt még a „jó ízlésnek” is szerves része lett. Egyaránt említésre került a divatlapokban, az öltözködési tanácsadókban és a női lapok változatos interjúiban. „Ruhatárunkat nem csak az új ruhák vásárlásával, hanem régiek felhasználásával, átalakításával is felfrissíthetjük. Régi ruháinkból ügyes kötényruhákat, blúzokat, mellényeket alakíthatunk, vagy hozzáillő anyagokkal kombinálhatunk.”⁵⁶ A jó ötlet tehát valóban fontos kellék lett. „Ha kiszabják, egyedül is megvarrom őket. Apróbb átalakítás, felfrissítés a megúnás ellen. (...) A színek harmóniájára nagyon ügyelek. (...) Cipő, pulóver, táska vagy fekete vagy barna. Esetleg valami semleges drapp vagy sötétzöld szín, és így mindenhez van kiegészítő darabom. Mindenhez mindent – ez az én jelszavam.”⁵⁷ Talán az *Egy munkásnő ruhatára* című

⁵¹ Itt fontos hangsúlyozni, hogy ez a dolgozat elkészültéig (2023. 01. 05.) a szerző által áttekintett anyagra vonatkozik. Ettől függetlenül – tekintettel a szórványos és töredezett forrásokra – még kerülhet elő a későbbiek folyamán ezt kiegészítő anyag. Kiváltképp az 1970-es évekből, amikor a Divattervező Vállalatból átszervezett Magyar Divat Intézet (1974) a divat mint jelenség tudományos vizsgálatát is zászlójára tűzte.

⁵² KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69 Második dosszié (Jegyzőkönyv az Öltözködési Tanács 1965. szeptember 20-án megtartott üléséről)

⁵³ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69 Második dosszié (Jegyzőkönyv az Öltözködési Tanács 1965. szeptember 20-án megtartott üléséről)

⁵⁴ Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009. 242.

⁵⁵ Az öltözködés és a szocializmus korabeli bűnözés kapcsolatáról lásd: Medvedev Katalin: Divat és „bűnözés” az 50-es, 60-as, 70-es években Magyarországon. In: „Öltöztessük fel az országot!” Divat és öltözködés a szocializmusban. Szerk.: Simonovics Ildikó–Valuch Tibor. Argumentum Kiadó–Budapesti Történeti Múzeum–1956-os Intézet, Budapest, 2009. 130–147.

⁵⁶ *Öltözködjünk egyszerűen.* 1951. 10.

⁵⁷ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 4. szám, 18.

riport legutolsó idézett mondatát érdemes kiemelni. A „mindent mindenhez” felfogás egyszerre segített kifejezni a korszak által adott keretek között élő emberének saját egyéniséget és hétköznapi kreativitást vinni a mindennapok öltözkébe, miközben látszólag sikeresen elrejtette a hiánygazdaság okozta problémákat az emberek, valamint a potenciális fogyasztók elől.

„*A divat változik, de mi csak fontolva haladunk vele.*”⁵⁸ A „szocialista jó ízlés” jelenségének átfogó ismertetése után a szocialista divat különböző szintjein és szféráiban kívánom áttekinteni ennek konkrét megjelenését, miközben felvázolom a két, egymással nem mindenben megfeleltethető divattörténeti alkorszak jellegzetességeit és hátterét.

⁵⁸ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 39. szám, 20.

A jó ízlés mint forma: 1954

„Az 1950-es évek kelet-európai változását, a szovjet fennhatóság határainak kiterjedését legszembeötlőbben talán az öltözködés elszürkülése mutatta.”⁵⁹ A legtöbb nyugati, elsősorban az Egyesült Államokban megjelenő kiadvány ezt a nézetet erősítette a nehéz fizikai munkát végző, robosztus termetű, „szegényesen és előnytelenül öltözködő” szovjet és kelet-európai nőkre vonatkozó képével.⁶⁰ De valóban szegényesen és előnytelenül öltözködtek a kor emberei? Az 1950-es években eltérő lehetőségekkel kellett számolnia a reprezentatív igényeket és a gazdaságszervezési problémáktól hemzseggő mindennapi divatot egyaránt figyelembe vevő tervezőknek, a szépségre és csinos megjelenésre vágyó leányoknak és asszonyoknak. A reprezentatív és a mindennapi szint között olykor áthatolhatatlan szakadék tátongott, de a hatalom így is megtalálta – a formálódó „szocialista jó ízlés” jegyében – azt a tényezőt, mely közelíthette egymás felé e két szférát. S amely, adott esetben épp az elfedő funkciója miatt konzerválta a meglévő állapotokat.

1954. szeptember 20–25. között hat napon keresztül Budapest volt a házigazdája a KGST országok legrangosabb divateseményének a Nemzetközi Ruházati Versenynek.⁶¹ „Ebben az évben szeptemberben Budapesten rendezik meg a Nemzetközi Ruházati Versenyt, kibővítve az eddig részt vevő országok számát a többi népi demokráciákkal. A versenyben részt vevő országok a bemutatott modellek rajzát és műszaki anyagát kicserélik egymás közt. Ez a csere lehetővé teszi, hogy felhasználjuk a baráti országok iparának azokat az eredményeit, amelyekben előbbre vannak, mint mi.”⁶² A kezdeményezést még 1950-ben a csehszlovák Tekstilní Tvorba⁶³ divatintézet hívta életre, s eleinte csak Csehszlovákia és az NDK vett részt rajta, míg a keleti blokk többi tagállama csak az elkövetkező években kapcsolódott aktív résztvevőként az eseményhez. Magyarország 1952-ben, a Szovjetunió csak 1953-ban lépett a

⁵⁹ Zsolt Péter: Divatszociológia. Pro Die Kiadó, Budapest, 2007. 156.

⁶⁰ Griswold, Robert L.: „Russian Blonde in Space”. Soviet Women in the American Imagination 1950–1965. Journal of Social History, 45. évf. (2012) 4. szám, 884.

⁶¹ Az esemény rövidítése a továbbiakban: NRV

⁶² Ez a Divat, 7. évf. (1954) 4. szám, 1.

⁶³ A Tekstilní Tvorba a Csehszlovák Könnyűipari Minisztérium égisze alatt, elsősorban a Moszkvai Divatintézet mintájára 1949-ben létrejött szerv volt, amelynek elsődleges feladatát a csehszlovák nők megfelelő ruhával és munkaruhával való ellátása jelentette. Az intézet vezető munkatársai között számos olyan tervező neve szerepel, akik a két világháború közötti csehszlovák divatnak is fontos szereplői voltak (pl. Zdenka Fuchsová; Hedviga Vlková). Az intézetet 1959-ben átszervezték, s ekkor kapta Ustav Bytové a Oděvní Kulturi (=UBOK; magyarul nagyjából „Lakberendezési és Ruházati Intézet”) elnevezést. Érdekesség, hogy a keleti blokk államai közül Csehszlovákia volt az egyetlen, ahol az ország központi divatintézete más iparággal és képzőművészeti ággal is kiegészült.

kifutóra⁶⁴ Lengyelország pedig éppen a budapesti rendezéskor debütált.⁶⁵ A Nemzetközi Ruházati Versenyen mindegyik tagállam 50 modellből álló kollekcióval vehetett részt. „A versenyfeltételek szigorúak. A ruháknak nem csupán szépeknek kell lenniük, hanem a gazdaságossági szempontoknak is meg kell, hogy feleljenek. Figyelembe veszik a felhasznált anyagmennyiséget, a szabásnál keletkező hulladék mennyiségét és a ruhák belső kidolgozását is.”⁶⁶ Ennek mentén két lépcsőben, négy kategória mentén került sor a pontozásra. Először a sorsolás útján⁶⁷ felállított műszaki bizottságok vizsgálták meg az adott öltözékek műszaki kivitelezését, anyaghasználatát, s ez esetben külön kritérium volt a túlzott díszítés és a pazarló anyaghasználat elkerülése. Ezt követte a választás alapján⁶⁸ felállított esztétikai bizottság előtti megméréstetés, ahol elsősorban a „célszerű és divatos modellek (...) ízléses összeállítása”⁶⁹, továbbá a szövetek és anyagok minősége számított. A zsűri előtt szereplő modellek külön besorolás alá kerültek funkciójuknak megfelelően, így a munkaruháktól kezdve a kötött ruhákon át egészen az alkalmi viseletekig számos kategória megjelent.⁷⁰ S Budapesten lett első ízben önálló kategória a gyermekruházat és az addig teljesen háttérbe szorított férfiruházat.⁷¹ A legnagyobb reflektorfényt azonban – a korszak munkásnő-ideáljába beleillő – munkaruha és a reprezentatív célokat leginkább szolgáló alkalmi ruha kapta, s ebbe olyan modellek is beletartoztak, mint a népművészeti motívumokkal díszített fejkendő, fejőnőruha, vagy az aranygombokkal és aranyhímzéssel díszített fehér kardigán.⁷² A több napon át zajló szakmai tanácskozásokat követően a Verseny zárónapján a nyilvánosság számára is elérhető látványos

⁶⁴ A szocialista divattörténettel foglalkozó kutatások máig nem tárták fel pontosan, hogy a korszakban, az élet minden területén precedensnek tekintett Szovjetunió miért csak a negyedik alkalommal csatlakozott az eseményekhez, s miért nem vett részt annak életre hívásában. Itt – egy későbbi vizsgálódás jegyében – érdemes lenne azt a kérdést is körbejárni, miért éppen Csehszlovákia vált a Nemzetközi Ruházati Verseny alapítójává. S az is beszédes, hogy 1957-ben a Verseny szovjetek általi átszervezésekor a csehszlovák küldöttség nem utazott el (!) Moszkvába az első KGST-Divatkongresszusra.

⁶⁵ „Első ízben veszünk részt versenyen, eddig csupán megfigyelőként látogattunk el a ruhaversenyekre. Hogy most elég erősnek éreztük magunkat a részvételre, ez elsősorban a lengyel nők igényességének köszönhető. Az utóbbi két évben nemcsak a városban, de falun is úgy megnövekedtek az igények, hogy az iparág minden szakemberének gondot okozott azok méltó követése.” – interjúrészlet Vitold Zaborowski-val, az Ipari Mintatervező Intézet igazgatójával. *Ez a Divat*, 7. évf. (1954), 5–6. szám, 2.

⁶⁶ *Nők Lapja*, VI. évf. (1954) 36. szám, 16.

⁶⁷ Egy adott ország kollekcióját bíráló műszaki zsűrit két másik tagállam delegációjából, sorsolás útján állítottak össze. Kissé rejtélyes, bár a rendszer egyenlősítő törekvéseinek végtére is megfelelő megoldás volt a sorsolás, igaz, ez problémák forrása is lehetett egy olyan szaktudást igénylő kérdés esetében, mint a technikai adottságok vizsgálata.

⁶⁸ Egy adott ország kollekcióját bíráló esztétikai zsűrit, három-négy másik tagállam delegációja választotta saját tagjai közül. Nem egyértelmű, hogy a sokkalta szubjektívebb megítélés alá eső esztétikai megjelenést pontozó bizottságot miért a szakmaiságot inkább előtérbe helyező választás útján állítottak össze, ellentétben a sorsolt műszaki bizottsággal.

⁶⁹ *Ez a Divat*, 7. évf. (1954) 2. szám, 3.

⁷⁰ Bartlett, 2010. 158.

⁷¹ *Ez a Divat*, 7. évf. (1954) 2. szám, 3.

⁷² Előbbi a szovjet, míg utóbbi a keletnémet kollekció részét képezte. *Ez a Divat*, 7. évf. (1954) 5–6. szám, 4–8.

divatbemutatót tartottak a fővárosi Sportcsarnokban, ahol sor került az ünnepélyes – a Szovjetunió győzelmét jelentő – eredményhirdetésre.

A korszak vezető hazai divatlapja, a negyedévente megjelenő, s a reprezentatív divatnak a teljes szocializmus alatt nagy teret adó *Ez a Divat* részletes tudósításokkal, és az esemény ideje alatt majdnem a teljes számot kitevő riportokkal jelentkezett, míg a mindennapos öltözködést figyelembe vevő *Nők Lapja* inkább az esemény technikai ismertetésére törekedett,⁷³ s a ruhaverseny modelljeinek bemutatásánál inkább az *Ez a Divat* leírását vette alapul. Ha alaposan megnézzük az egyes tagállamok kollekcióinak jellemzését, a szövegekben rendre a „szocialista jó ízlés” jelzői és elemei köszönnek vissza. „*A Szovjetunió ruházati ipara a ruhák tervezésénél a népi motívumok és a népművészeti elemek felhasználásával érte el a legjobb eredményt. A szovjet ruhaipar ezzel példát mutat a szocialista divat kialakításában és a kozmopolita divat elleni harcban. (...) A szovjet divattervezők minden egyes modellnél gondosan ügyeltek, hogy az a konfekciógyártásra is alkalmas legyen.*”⁷⁴ A szovjetek esetében tehát az egyedi és évszázados hagyományokból építkező, „formájában nemzeti” jelleget öltő népművészeti motívumok keveredtek a rendszerből fakadó „szocialista tartalommal”.⁷⁵ S természetesnek tűnik a konfekciógyártás iránti valós igény, amelynek megvalósulásáról viszont már nem lehetett olvasni az 1954-es tudósításokban. „*Csehszlovákia kollekciója ötletességével, ízléses megoldásaival, gazdaságos és mégis esztétikus kivitelezésével tűnt ki a versenyen.*”⁷⁶ A csehszlovák kollekció az egyszerre gazdaságos és esztétikus jelzőivel a leendő mértéktartás igényét hordozta magában. A keletnémetek esetében ez a gazdaságos igény egy sokkal konkrétabb kérdéskörben öltött testet, nevezetesen a műszálak anyagok gyártásában, amelyre a hidegháború részeként tekintett, elsősorban a fogyasztási cikket megcélzó „nylon-háború”⁷⁷ révén volt szükség. „*A Német Demokratikus Köztársaság (...) kollekciójában kitűnt, hogy a*

⁷³ Erről lásd a „*Nemzetközi Ruházati Verseny Budapesten*” című cikket, amely a pontozási rendszer feltérképezéséhez nyújt kiváló támpontot. *Nők Lapja*, 6. évf. (1954), 36. szám 16.

⁷⁴ *Ez a Divat*, 7. évf. (1954) 5–6. szám, 4.

⁷⁵ A „szocialista jó ízlés” és a népművészet kapcsolatára e dolgozat keretei között terjedelmi okokból nem kívánok kitérni.

⁷⁶ *Ez a Divat*, 7. évf. (1954) 5–6. szám, 6.

⁷⁷ A „nylon-háború” (angolul: „nylon-war”) kifejezést David Riesman amerikai szociológus nevéhez szokás kötni, aki 1953-ban, egy Bostonban tartott konferencián amellet érvelt, hogy az ekkorra már atomhatalommá váló Szovjetuniót nem a fegyverkezési versenyben, hanem sokkal inkább a fogyasztási és kulturális cikkek közötti vetélkedésben kell megroppantani. Ennek lett a szimbóluma az USA-ban ekkor tömegesen gyártott nylon, mely anyag a ruhaiparban is fontos szerepet töltött be (pl. nylonharisnya). A keleti blokkban már az 1950-es évek elején is megindult egyfajta műszálgyártásra épülő program (kiváltképp a fejlett vegyiparral bíró NDK-ban), ám második, Magyarországot is elérő hulláma majd csak az 1960-as években fog tetőzni (poliészter program; 1968). Lásd: Julia Hargaßner: Der Nylonkrieg im sowjetischen literarischen Diskurs der 1960er Jahre. In: Fashion, Consumption and Everyday Culture in the Soviet Union between 1945 and 1985. Edit.: Eva Hausbacher–Elena Huber–Julia Hargaßner. Die Welt der Slaven. Band 54. Verlag Otto Sagner, München–Berlin–Washington D.C., 2014. 163.

különböző műanyagok – különösen a szintetikus textilanyagok – milyen célszerűen és esztétikusan használhatók fel a ruhaiparban”⁷⁸ Az ízléses és gazdaságos megjelenés ugyanakkor a megmérettetés összes résztvevőjére igaz volt.⁷⁹ Hasonló gondolatokat közvetített célzások nélkül az 1954. októberi Filmhíradó is: „A bemutatott ízléses modellek nagy sikert arattak.”⁸⁰ A Nemzetközi Ruházati Verseny végeztével a kollekciók országjáró körútra indultak hazánkban, melynek során Szegeden, Győrben és Pécsen tartottak divatbemutatókat. De erről az országos női és divatlapok már nem tudósítottak.⁸¹

Az 1950-es évek elején jellemző volt, hogy a Ruhaipari Tervező Vállalat⁸² által a szezononként elkészített kollekciókat vándorbemutatókra vitték az országban. Sokat elmondott a rendszer divathoz való hozzáállásáról, hogy a bemutatók nagy részét különböző üzemekben és téeszekben tartották, s a modelleket a megvetett foglalkozásnak bélyegzett manőkenek helyett elsősorban a helyi asszonyok mutatták be. Igaz, ez a fajta „divatot a dolgozó nők” elképzelés még a legmagasabb szinttől sem állt távol, hiszen a budapesti NRV-n a csehszlovák delegáció például nem hozott magával hivatásos próbakisasszonyokat, és a hozott modelleket az „almazöld taft estélyitől (...) a gabardin kerti munkaruháig” mind a küldöttség nőtagjai mutatták be.⁸³ Ám az ötvenes évek bemutatóinak volt egy olyan sajátossága is, amelyben tetten érhetők az évtized ízlésnevelésének bizonyos fonákságai is. „A fiatalok öltözködésére fokozottabb gondot kell fordítani. Fiatal lányainkat tanítsuk a helyes öltözködésre. Ízlésüket fejlesszük úgy, hogy ruházódásuk fiatalos, célszerű és divatos legyen.”⁸⁴ A lakosság ízlésnevelése és a divat kontroll alatt tartása már ekkor is célként lebegett a hatalom szeme előtt, azonban az egyenlőséget hirdető marxi tanokra és a munkásmozgalomban nem ismeretlen

⁷⁸ Ez a Divat, 7. évf. (1954) 5–6. szám, 8.

⁷⁹ Mint a bekezdés elején említettem, a *Nők Lapja* ennek egyfajta tömör összefoglalóját nyújtotta. „Valamennyi résztvevő ország kollekciója szép eredményekről tanúskodott. A szovjet modellek a népművészeti hagyományok példás felhasználásával tűntek ki elsősorban, a csehszlovák ízlésségükkel és szépségükkel, a lengyel ruhák a tömeges gyártás követelményeinek feleltek meg kiválóan, a németek a műanyagok, szintetikus anyagok tetszetős feldolgozásával értek el hasznos eredményeket, a magyar tervek szerencsésen egyeztették össze a hatásos, szép megjelenés és a gazdaságosság szempontjait.” *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 39. szám 14.

⁸⁰ Nemzetközi Ruhabemutató. 1954 október. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=12564> (Utolsó letöltés: 2022. november 5.)

⁸¹ Itt érdemes lesz a kutatónak átnézni a helyi sajtót, hátha ott található tudósítás a KGST-kollekciók megyei érkezéséről. A kollekciók „turnéjáról” a *Nemzetközi Ruházati Verseny Budapesten* című cikkből lehet egy mondatban értesülni. *Nők Lapja*, 6. évf. (1954), 36. szám 16.

⁸² A Ruhaipari Tervező Vállalat (továbbiakban: RTV) a Moszkvai Divatintézet mintájára 1951-ben jött létre a Ruhaipari Műszaki Laboratórium (1948) és a Divatközpont (1950) összevonásával. A szocialista divatéra irányító szerveként az RTV kettős funkciót látott el: egyszerre kellett elkészítenie a Nemzetközi Ruházati Versenyre és az évente megtartott Lipcsei Nemzetközi Vásárra szánt reprezentatív kollekciókat (ezt a feladatkört később a hatvanas években is átvette, immár a Divatkongresszusra és a különböző, egyre több országban elérhető nemzetközi vásárokkal), valamint tervekkel szolgálni a konfekciógyárak számára. Az RTV többszöri átszervezést és névváltoztatást követően egészen 1989-ig a magyar divatélet megkerülhetetlen szereplője maradt.

⁸³ Ez a Divat, 7. évf. (1954) 5–6. szám, 6.

⁸⁴ Ez a Divat, 7. évf. (1954) 3. szám, 4.

bírálat s önkritika mechanizmusára alapozva el is várták az ízlésnevelés előtt álló lakosságtól, hogy visszajelzéseikkel segítsék a tervezők munkáját és formálják az ő törekvéseiket is! Elvárásokat támasztottak a tervezőkkel szemben, mondván „*a magyar divat irányítóinak nemcsak az a feladatuk, hogy eleget tegyenek ezeknek az igényeknek, hanem ezek előtt is kell, hogy járjanak. Újabb és újabb ötletekkel kell fejleszteni a nők ízlését és gazdagítani elképzeléseiket.*”⁸⁵ De ugyanúgy elvárták a lakosságtól, hogy „*bírálják meg ruhatervezésünk, konfekcióiparunk munkáját, divattervezőinkét. Segítsék azt, hogy ruhatervezésünk, mely már eddig is nagy eredményeket ért el és egyre inkább elszakadt az ízléstelen nyugati befolyásoktól – melynél a cél a feltűnni vágyás, divathóbort hajhászás – végérvényesen szakítson.*”⁸⁶ A divatbemutatókat követően kérdőíveket osztottak ki a publikum körében, s itt a laikus nézők kifejezésre tudták juttatni saját véleményüket és meglátásaikat.⁸⁷ „*Így kapja meg a nélkülözhetetlen bírálatot, amelynek tapasztalatai alapján – a hibák kijavításával – folytatja munkáját. Így sohasem szakad el a dolgozó nők tömegétől, akiket nem csak öltöztet, hanem tanít is a célszerű, ízléses öltözködésre.*”⁸⁸ Fontos kiemelni, hogy a „szocialista jó ízlés” leendő elemkészlete – célszerű; ízléses – már ekkor ott lappangott a sorok között, ám egy logikusan felépített, az irányított diskurzus részévé tehető ízlés- és divatrendszerrel ekkor még nem lehet beszélni. Habár az átpolitizált, s propagandisztikus sajtónyelv az élet számos területén egyirányú kommunikációra rendezkedett be, az mégis beszédes, hogy a divatban – amely a párt számára egy marginális, problematikus, ámde az alapvető emberi igények miatt nélkülözhetetlen területén – nem igazán rendelkezett átgondolt koncepcióval, s emiatt igenis igényelte a lakosság visszajelzését. Ez a fajta törődés vagy legalábbis annak a látszata, amely csírájában már magában hordozta a hatvanas évek gondoskodó, de az ötvenes éveknél figyelmesebb paternalista államát, társadalmi szelepként is szolgálhatott az emberek számára az akadozó gazdaság és sztálini típusú terror egyre fojtogatóbb légkörében. Koncepcióra igazán majd csak a hatvanas évektől lett szükség, amikor a Nyugat felé való nyitás és az ebből fakadó gazdasági-kulturális versengés, az életszínvonal-emelkedés részeként legitimált divatkövetés és az egyre szélesebb körben elérhető, rohamléptekkel fejlődő tömegkommunikáció miatt a keleti blokk országai kénytelenek voltak bizonyos, a diskurzusba jól beágyazott fékeket

⁸⁵ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 14. szám, 13.

⁸⁶ *Öltözködjunk egyszerűen*, 1951. 15.

⁸⁷ Sajnálatos módon ezekből a kérdőívekből – a dolgozat írójának legjobb tudomása szerint – semmilyen nyom nem maradt a hazai archívumokban és adatbázisokban. Ismerve a hazai divattörténetre vonatkozó levéltári források gyér számát és töredezettségét, nagy a valószínűsége, hogy az elmúlt évtizedekben ezek a bírálati lapok elkallódtak vagy megsemmisültek. A kérdőíves gyakorlatról a hazai szocialista divat vonatkozásában elsősorban a sajtóforrások és ritkábban az öltözködési tanácsadók soraiból lehet értesülni.

⁸⁸ *Ez a Divat*, 5. évf. (1952) 4. szám 13.

beépíteni, elfedve a rendszer eszmei, politikai és gazdasági vakvágányait. A hatvanas évekre a divat kiszerveződött a téészekből, és a nagyobb fokú reprezentáció jegyében már fővárosi luxusszállodák és ismert éttermek adtak otthont az egyre rangosabbá váló eseményeknek, s a lakossági visszajelzések áttérrelődtek a különböző, az öltözködésnek teret engedő újságok hasábjaira. Mindez azt is jelentette, hogy megszűnt az ötvenes években szokásos kérdőíves gyakorlat. De addig is, a bemutatókon látott *„egyszerű és célszerű modellek a dolgozó nők kívánságai és szükségletei szerint készültek.”*⁸⁹

Túl a kifutók világán a mindennapi öltözködés problémáival a *Nők Lapja* foglalkozott részletesen. S ebbe az is beletartozott, hogy az *Ez a Divat*-nál sokkal merészebben bírálta a nagyobb divatbemutatókon felbukkanó kollekciókat! *„El kell térnünk a kialakult bírálati sablontól (...). Mert itt nem apróbb botlások történtek. A nyugati ízlés nem egy-egy díszítéssel, színösszeállítással, ruhával szivárgott be, hanem térthódító módon jelentkezett, mint a magyar divat irányításának egyik vonala. (...) Ez az öltözködés, alig néhány nő életstílusához illik. Ha talán ennek a divat irányítói nem voltak tudatában, meghallgathatták volna, ha a nyilvános bemutató előtt megmutatják modelljeiket az üzemek, hivatalok, a kulturális élet és háztartások dolgozó nőinek.”*⁹⁰ Ezek a legtöbb esetben csak valós tartalom nélküli propagandaszólamok voltak. Hiszen míg az Állami Textilkereskedelmi Vállalat tavaszi kollekciója ezt a durva bírálatot kapta, addigra a vállalat őszi bemutatóján már *„a jóízlés, mértéktartás uralkodott!”*⁹¹ Hasonló a helyzet a feltételezett „nyugati ízléssel” is, hiszen az ötvenes években jóformán egyetlen divattudósítás⁹² sem láthatott napvilágot a vasfüggönyön túlról.

*„A fogyasztók véleményét, ízlését törvénynek kell tekinteni. Ehhez a törvényhez kell, hogy igazodjék a belkereskedelem, de az ipar is. Fel kell hívni a könnyűipar figyelmét, hogy ápolja és fejlessze a magyar divatot, amelynek híre azelőtt messze túlszárnyalta hazánk határait. Törődnünk kell azzal, hogy a magyar asszonyok és lányok, valamint gyermekeink csinosabban és szebben öltözködhessenek.”*⁹³ Farkas Mihály országgyűlési képviselő⁹⁴ híres beszédével megnyílt az út a magyar könnyűipar, s azon belül a textilipar fejlesztése előtt. *„Az*

⁸⁹ U. o. 13.

⁹⁰ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 14. szám, 13.

⁹¹ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 43. szám, 18.

⁹² A divatprofilal rendelkező *Ez a Divat* 1952–1954 között megjelent három évfolyamában egyetlen alkalommal sem (!) tudósítanak Nyugat-Európáról vagy a tengerentúlról. A következő fejezet relációjában, három évfolyamra lebontva (1967–1969) ugyanebben a lapban hatvanegy alkalommal kerül szóba a nyugati öltözködés!

⁹³ *Szabad Nép*, 12. évf. (1954) 168. szám 2.

⁹⁴ Ebben az esetben szinte biztosan nem névrokonságról van szó. A magyar országgyűlés előtt 1954. június 16-án elhangzott beszédet valóban a korszak hírhedt honvédelmi minisztere mondta el a belkereskedelem és ruhaipar témakörében.

országgyűlésen elhangzott szavakra megmozdult az ország ruházati ipara, jelentős átszervezések történtek annak érdekében, hogy a lakosság igényeit a legjobban kielégítsék.”⁹⁵ S hogy a lakossági igények kielégítése milyen ütemben zajlott, s miként nézett ki a mindennapokban, annak a *Nők Lapja* járt utána. Rendszeressé vált az üzletek és áruházak meglátogatása, s noha a Horthy-korszak társadalmi életében szimbolikus szereppel bíró – a hatvanas évektől amolyan kirakatfunkciót betöltő – Váci utcáról még csak óvatosan lehetett írni,⁹⁶ addig a Verseny Áruház vagy a Budapesti Nagyáruház esetében már a problémákra is igyekeztek felhívni a figyelmet. Az üzletvezetők és a bolti eladók elsősorban a ruhaipar szereplői között fellépő rossz koordinációra és az ebből fakadó áruhiányra panaszkodtak, kezdve az üzemektől egészen a minisztériumi szintig. „Gyermek és felnőtt télikabátból jóval kevesebbet szállít a nagykereskedelmi vállalat, mint amennyire szükség lenne. Az áruhiányért a felelősség nem az áruházat terheli, hanem a konfekciógyárakat. (...) De sokszor a gyárak se tehetnek a hiányról. (...) Miért? Azért, mert a Könnyűipari Minisztériumban négy hónapig kalkulálták, mennyibe kerüljön.”⁹⁷ A gazdaságszervezési problémákról szóló sorok egybecsengtek a félévente ülésező Ruhaipari Szakbizottságon hallható jelentésekkel, amelynek „sokszor nincs is módja beleszólni a dolgok menetében, mert egyszerűen nem értesül az őt érintő eseményekről” s amely „nem tartja (...) a kapcsolatot más társszakbizottságokkal, nem kíséri figyelemmel a határozatok végrehajtását (...)”⁹⁸ Az áruházakkal párhuzamosan zajló üzemplátogatásoknál a textilipari munkásnőkkel készített, a munka- és életkörülményeket némiképp színesebben lefestő interjúkon túl már felsejlettek az infrastruktúrában és az erőforrásokban mutatkozó konkrét hiányok. „Magyar Pamutipar szövődésében hetvenöten hiányoznak, 200 gép áll hónapok óta, s naponta 21600 méterrel kevesebb anyagot szőnek. Hasonló a helyzet az üzem fonodáiban is (...).”⁹⁹ – rögzítette a lakonikus jelentés 1954 szeptemberében.

A vásárlók túlnyomó többsége a mérethiányból fakadó gondjainak és a minőséggel kapcsolatos kételyeinek adott hangot. Az előbbi nem csoda annak ismeretében, hogy a különböző testméretek felvételével kapcsolatos vizsgálatokat az egész keleti blokkban akadozva hajtották végre. A Szovjetunióban még az 1960-as évek közepén is fennálló probléma

⁹⁵ *Ez a Divat*, 7. évf. (1954) 3. szám 1.

⁹⁶ „Ma is a Váci utcában látjuk meg először, hogy mi a pesti divat. (...) De másként, mint azelőtt. Legtöbb esetben mértéktartóbban, egészségesebben, tisztességesebben, az egyszerű ember számára hozzáférhetőbben.” In: *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 23. szám, 10–11.

⁹⁷ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 41. szám, 8–9.

⁹⁸ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 68. Első dosszié (Jegyzőkönyv a Ruhaipari Szakbizottság 1955. december 13-án tartott üléséről)

⁹⁹ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 37. szám, 41.

volt a bizonyos méretekből fakadó drasztikus hiány,¹⁰⁰ de Magyarországon is csak 1953-ban fogadta el a Magyar Szabványügyi Testület az első, eredetileg ideiglenesnek szánt mérettáblát, amely aztán kisebb-nagyobb változásokkal egészen 1976-ig (!) érvényben maradt. S a hetvenes évekre is csak azt sikerült elérni, hogy legalább a lakosság 80%-át el tudták látni konfekcióval.¹⁰¹ A probléma origóját ismételten a munkahelyi kapacitások hiányában kell keresni. Az államosított, de a nehézipar árnyékában nem fejlesztett textilipar amúgy is nehézkesen állította elő az előirányzott ruhamennyiséget, és a méretek differenciálása csak újabb terhet jelentett volna. A kereslet oldaláról felmerülő gondokat jól illusztrálták a hol nyíltabb, hol diszkrétebb – egyfajta társadalmi szelepfunkciót betöltő – panaszlevelek, amelyek a *Nők Lapja* „Okos Kata Postája” nevű rovatában jelentek meg. A szerkesztőségi válaszokat elnézve az egyéni problémák nagy részére nem érkezett válasz. Ez alól kivételt képzett az 1954 novembere és decembere között lezajlott „Vita a konfekcióról” elnevezésű levélváltás, amely körvonalalaiban már a hatvanas évek irányított diskurzusát hordozta magában. A vitát kiváltó írásban egy fővárosi munkáslány panaszkodott a konfekcióiparra és az általa silánynak titulált anyagokra. *„Nehezen tudok konfekcióruhát vagy kabátot venni, sokszor járom hiába végig a Ruházati Boltokat, áruházakat, s nem talállok kedvemre valót. (...) Silány szövetekből készült, egyenruhaszerűen unalmas szövetruhák, szörnyűséges gombokkal, ezek ennek az öltözködésnek legfeltűnőbb ismertetőjelei.”*¹⁰² Ezt követően a lap munkatársai kéthetente közöltek kisebb-nagyobb terjedelmű leveleket, s ezek nagy része valóban a panasz jogossága mellett érvelt. *„Szolnok megyeszékhely, mégis a legcsúnyább konfekcióruhák kerülnek ide, s azokból is oly kevés, hogy nem tud válogatni belőle a vevő. Cipőkről ne is beszéljünk, mert azok még csúnyábbak.”*¹⁰³ *„Helyes, hogy olcsó konfekció is van, de jónak tartanám, ha elsőrendű, különleges minőségű dolgokból is többet gyártanának. Modelleket kérünk, nem tucatruhákat (...)”*¹⁰⁴ A rendszer ideológiájának megfelelő, vagy a leendő „jó ízlésre” emlékeztető üzenet csak két esetben fogalmazódott meg. *„A mi asszonyaink többsége nem sikkos szűk szoknyákat és halászbúzákat akar vásárolni, hanem az egyszerű, dolgozó nőknek megfelelő, szép, ízléses ruhadarabokat. (...) Semmi szükség nincsen rá, hogy államunk konfekcióipara a nyugati divatot majmolja mindenféle csőszoknyákkal, meg zsákkabátokkal.”*¹⁰⁵ A leginkább lényegre törő, s a probléma valós gyökerét megragadó levél az RTV egyik korábbi – meg nem nevezett –

¹⁰⁰ McGraw 2020. 233–234.

¹⁰¹ Simonovics 2008. 192.

¹⁰² *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 46. szám, 18.

¹⁰³ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 48. szám, 18.

¹⁰⁴ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 50. szám, 18.

¹⁰⁵ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 48. szám, 18.

munkatársától érkezett. „A ruhák zömét rendszerint nem abból az anyagból készítették a bemutatóra, sokszor nem azokkal a kellékekkel, amire az iparnak anyaga volt, [hanem] amiből a kereskedelem a ruhákat gyártani kívánta. Ezért a gyárból kikerült ruhákról sok esetben nem lehetett ráismerni az eredeti bemutatott modellre.”¹⁰⁶ A vitát 1954 december végén lezáró szerkesztőségi levél azonban gondosan figyelmen kívül hagyta ezt a megjegyzést. „Ahhoz, hogy a konfekciókészítményeink minden tekintetben kielégítsék az igényeket, véleményünk szerint több divatbemutatóra lenne szükség. Olyan budapesti és vidéki bemutatókra, melyeken a nők széles tömegei s az MNDSZ szervezetei is az eddiginél nagyobb mértékben szólhatnak bele, milyen tervek és modellek kerüljenek kivitelezésre.”¹⁰⁷ Az általános következtetések levonása mellett tehát a divatbemutatók szükségességét hangoztatták. S hogy ez miért fontos? Azért, mert ezeken a bemutatókon a kor divatról alkotott képzelet szerint a tényleges ruhák mellett meghatározó szerep jutott a magyar nők széles tömegeinek ízlésformálásra és az öltözködésről való helyes, azaz elvárt gondolkodás kialakítására. S az „egyszerű, célszerű, és variálható” divat jegyében már nem számítottak oly mértékben a gazdaság hátulütői.

¹⁰⁶ U. o. 18.

¹⁰⁷ *Nők Lapja*, 6. évf. (1954) 52. szám, 18.

A jó ízlés mint tartalom: 1969

„A fokozott felelősségérzet, mely a későbbiekre is kiterjedt, de intenzitásában mégiscsak ekkor volt a legerősebb, a divat szükséges létezését már elismerte, és a hozzá való viszonyt közszolgálatként fogta fel. (...) A közszolgálat címkével ugyanakkor már szemérmesen legitimálni is lehetett a fogyasztói társadalom különböző kedvteléseit.”¹⁰⁸ A hatvanas évek a szovjet, tágabb értelemben a szocialista divat kitágulásának évtizede. A divat és az öltözködés, mint a beígért életszínvonal-emelkedés része, ismételten a közbeszéd tárgya lett. A tervezői delegációk látogatásaival megtörtént a nyugat-európai és a kelet-európai divatkapcsolatok újrafelvétele, míg a világkiállításokon és nemzetközi vásárokon immáron önálló részleget képviselt a divat. „A mi feladatunk nem egyszerűen az, hogy átvegyük a legjobb dolgokat Nyugatról, hanem az, hogy bebizonyítsuk, a miénk a jobb.”¹⁰⁹ A két tömb között egyre fokozottabban jelentkező gazdasági és kulturális vetélkedés valósággal rákényszerítette a szocialista országok tervezőit arra, hogy a reprezentatív divat jelenlétével fenntartsák a rendszer imázsát a külföld előtt, miközben meg kellett felelniük a lakosság minőségi ruhák iránti egyre növekvő igényének, és azt összeegyeztetniük a mindennapi élet adta lehetőségekkel, valamint a gazdaságirányításból eredeztethető korlátokkal. A divatról gondolkodni kellett, a divatot integrálni kellett, s ez hívta életre az 1950–1960-as évek fordulóján a különböző művészeti és szakmai újságok hasábjain vagy női lapok rovatain kibontakozó diskurzust, amelynek középpontjában egy szó állt: ízlés. „A ruházkodásnak kiváló edukációs értéke van, formálva a szépérzékét, az ízlést, és minden mást. Ezért fontos, hogy ezeket a dolgokat még a kezdeti években beleneveljük és fejlesszük, mielőtt még az ember személyisége és jelleme kifejlődik.”¹¹⁰ S ez a tudatos edukációs érték jelent meg a mindennapok öltözködése szintjén az irányított diskurzusnak köszönhetően, telítődve azokkal az elemekkel, amelyek már az 1950-es évek első felében is jelen voltak a szocialista gondolkodásban.

A keleti tömb országain belül 1969-ben látszólag úgy tűnt, a divat szempontjából sikerült egyenrangúvá válni – az egyébként lehagyni kívánt – Nyugat-Európával. „*Moszkva. Ez a szó nyomta rá bélyegét az idej (...) divatkreációkra.*”¹¹¹ Két évvel korábban a szovjet főváros adott otthont a rangos Nemzetközi Divatfesztiválnak; szovjet tervezők közösen mutathattak be haute-couture kollekciókat francia divatházakkal 1968-ban. A KGST tagállamai mind

¹⁰⁸ Zsolt Péter: Divatszociológia. Pro Die Kiadó, Budapest, 2007. 140–141.

¹⁰⁹ McGraw, 2020. 243.

¹¹⁰ U. o. 251.

¹¹¹ *Pesti Divat*, 7. évf. (1967) 4. szám, 1.

kitermelték maguknak a Nyugat előtt is szalonképes „Vörös Diorokat”, akik közül a hatvanas évek végén a legismertebbek a magyar Rotschild Klára, a lengyel Jadwiga Grabowska¹¹² és a keletnémet Heinz Bormann¹¹³ voltak. Ám a divatlapokban megjelenő látványos tudósítások és a sikerekről szóló beszámolók csak a felszínt hívatottak érinteni. A nyugati divatot és annak gyorsan változó törekvéseit valahogy adaptálni kellett a helyi körülményekhez. „Párizs a legjobb hely a divat szempontjából, de nekünk fel kell dolgoznunk azt, amit ott láttunk, s egy szintre hoznunk a szocializmus követelményei és a lakosság igényei alapján.”¹¹⁴ Ehhez szolgált kiváló alapul a Nemzetközi Ruházati Versenyből 1957-ben – szovjet kezdeményezésre – átalakult KGST Divatkongresszus, amelyen nivellálni lehetett a nyugati elképzeléseket a tervgazdaság törekvéseivel.

A Divatkongresszusok egyszerre voltak hivatottak a keleti tömb országainak reprezentatív öltözködését szolgálni, úgy, hogy közben szemmel kellett tartaniuk a tömeggyártás kritériumait. E platform kívánta megoldani a szocialista rendszereket kezdettől fogva feszítő dichotómiát, ahol a mindenki számára elérhető javakkal szolgáló, a rivális kapitalista rendszereket fejlődésben hagyó valóság találkozott a „létező szocializmus” hétköznapijaival. „A divatkongresszusok szerepe abban állt, hogy előre meghatározza a szocialista trendeket, ugyanakkor figyelemmel kísérje a legújabb párizsi divatot.”¹¹⁵ A cél elérése érdekében pedig szükség volt professzionálisabb hozzáállásra, amelynek gyakorlata az 1960-as évek folyamán alakult ki.

*„Hogyan lehetséges a divatot ennyivel előre megállapítani, amikor olyan szeszélyes és kiszámíthatatlan a divat?”*¹¹⁶ – kérdezte egy asszony a *Pesti Divat* szerkesztőségét a Divatkongresszusok témakörben. Úgy, hogy *„egy évre előre megállapítják alapjaiban azokat a divatvonalakat, amelyeket hasznos követni az öltözködési iparágakban ahhoz, hogy a*

¹¹² Jadwiga Grabowska (1898–1988) a Moda Polska lengyel divatintézet vezetője (1957–1968), a 20. századi lengyel divat egyik megkerülhetetlen alakja. Pályáját még a két világháború között kezdte, s 1945–1947 között ő vezette a nagy sikerű varsói divatszalon a Feniks-et. A hatvanas években évente utazhatott ki Párizsba, és ismert volt a legújabb nyugati trendeket követő, de azokat konzervatív szellemben megvalósító ruháiról, valamint védjegyévé vált turbános megjelenéséről.

¹¹³ Heinz Bormann (1918–1989) keletnémet divattervező, akit az 1954-es düsseldorfi nemzetközi vásáron nevezett el a nyugatnémet sajtó „Vörös Diornak”. A második világháború után feleségével közös ruhaipari vállalkozásba fogtak, s ebből nőtt ki az 1950-es évekre a híres magdeburgi szalon. Ruháik hamar felkeltették a pártvezetés érdeklődését is, Bormannból pedig az NDK egyik ruhaipari kirakatarca lett, aki az ötvenes-hatvanas években rendszeresen képviselte az országot nagyobb nemzetközi vásárokon. Szalonjának a berlini VEB Kleiderwerkebe történő végleges beolvasztását követően még két évig (1972–1974) annak vállalati igazgatója volt.

¹¹⁴ McGraw, 2020. 208.

¹¹⁵ Bartlett, 2010. 160.

¹¹⁶ *Pesti Divat*, 7. évf. (1967) 3. szám 41.

szocialista országokban élő emberek ízlésesen, természetesen és célszerűen öltözzenek.¹¹⁷ Figyelembe veszik a nemzetközileg kialakult divatirányzatokat, de ugyanakkor a sajátos szempontoknak megfelelően alakítják ki a modern, korszerű öltözködési formákat.”¹¹⁸ A Divatkongresszus megfelelő ruházati és logisztikai előkészítése immáron egész éves folyamattá vált. A tagállamok megfelelő koordinációját elősegítette az 1958-ban létrehozott KGST Állandó Bizottságának Öltözködés Kultúrájával Foglalkozó Állandó Bizottsága,¹¹⁹ amely a két kongresszus közötti időben felügyelte az előkészítési munkálatokat. Ez a megközelítés is változást jelentett az 1950-es évek elejéhez képest, amikor a KGST-t az autark gazdaságpolitika és a Szovjetunióval folytatott egyoldalú kapcsolatok jellemezték, így esély sem volt ehhez hasonló, egy legalább látszólag egyenrangú partnerségen alapuló szerv létrejöttére.¹²⁰ A Kongresszusok funkció-összeegyeztetését elősegítette, hogy az éves hazai tanácskozásokat a Ruhaipari Mintatervező Vállalat fővárosi központja mellett általában egy-egy vidéki ruhagyárba szervezték ki. Ezt elsősorban a „mindennapi divat” felé való nyitás váltotta ki. „Új vonásként jelentkezik a KGST Divat Kongresszus rendezésének gyakorlatában az, csak olyan kelméket, alapanyagokat vihetnek bemutatásra, mely nagyüzemileg is előállítható. Ezekből az anyagokból készült modelleket az üzemeknek kell elkészíteni, mint egy bizonyításképpen, hogy nagyüzemileg gyártható.”¹²¹ A tanácskozások rendszerint több napon át tartottak, és egyaránt tartalmaztak szakmai és kulturális programokat, amelyek magába foglalták a tagállamok lefordított műszaki és tervezési dokumentációjának üzemek közötti szétosztását; a nemzetközi, elsősorban KGST-országok divatéletére vonatkozó előadások tartását, de múzeumi látogatásokat¹²² is. S rendszerint itt került sor a hiányosságok megtárgyalására, pontosabban csak a felvetésére, hiszen a különböző jegyzőkönyvek tanúsága alapján a reprezentációs célokra

¹¹⁷ Érdemes megfigyelní, hogy a reprezentatív és a nemzetközi divatot előtérbe helyező *Pesti Divat* a Divatkongresszus témakörben – tehát a reprezentáció szintjén (!) – is a szocialista jó ízlés elemkészletével operál. A sorok között ott szerepel az „ízléses” és „célszerű” öltözködés, mint a hatvanas évek szocializmusában elvárt divat-kritérium.

¹¹⁸ U. o. 41.

¹¹⁹ Ismételten érdemes megfigyelní a szóhasználatot. A Bizottság elnevezésébe nem a „Divat” kifejezés, hanem az „Öltözködés Kultúra” kifejezés került bele, amely még az NRV öröksége. A korábbi Ruházati Versenyeken ugyanis a szervezők tudatosan kerültek a megvetettségnek kitett „divat” kifejezést, s helyette inkább a semlegesebb, ám az ízlésformálásnak jobban megfelelő „öltözködéskultúra” szót használták. A hatvanas évek végére viszont ez a szó túlnyomórészt eltűnt a divatlapok nemzetközi tudósításáiból.

¹²⁰ A KGST fejlődéséről lásd az alábbi összefoglaló tanulmányt: Geröcs Tamás–Pinkasz András: A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet*, 29 évf. (2017) 113. szám 15–36.

¹²¹ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Második dosszié (Jegyzőkönyv a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttárugyárban tartott KGST-megbeszélésről; 1965. január 5.)

¹²² Példának okáért 1966-ban Békéscsaba adott otthont a KGST-tanácskozásnak, s kulturális program gyanánt a szervezők a Békés Megyei Ipari Kiállítás és a Gyulai Vár megtekintését javasolták. Lásd: KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Második dosszié (Meghívó a Békéscsabai Kötöttárugyárban tartott KGST tervezői értekezletre; 1966. július 15.)

szánt kollekciók is ugyanolyan gyermekbetegségekkel küszködtek az egész évtized során, mint a konfekcióipar. Általánosan felmerülő gond volt a megfelelő anyagminőség, illetve a nehézkes ruhaipari szisztémából fakadó szerkezeti problémák. „*Hazánk anyaga a többi országhoz viszonyítva nem nevezhető kielégítőnek, így ezen a téren sokkal komolyabb munkát kell végeznünk.*”¹²³ Ellentét feszült továbbá a Mintatervező Vállalat és az üzemi tervezők között, utóbbiak ugyanis élesen bírálták a számukra beígért, de meg nem valósult külföldi kiküldetéseket. „*Elgondolkoztató az a tény is, a tervezők külföldi tanulmányútjaikkal kapcsolatosan, hogy a tömegtermelést elősegítő tervezők, akik az üzemeknél vannak állományban, milyen aránytalanul kisebb százalékban jöttek számításba a kiküldetéseknél, mint pl. a Ruházati Mintatervező Vállalat tervezői.*”¹²⁴ Kritika tárgyát képezte továbbá, hogy bár a tanácskozáson elvben kötelező lett volna megjelenni a meghívott szerveknek, előfordult olyan is, hogy a Könnyűipari Minisztérium, az Öltözködési Tanács, vagy épp a tervezők képzését biztosító Magyar Iparművészeti Főiskola nem képviseltette magát!¹²⁵ Mindebből azonban semmi nem látszott a divatlapok csillogó tudósításaiban.

Az 1969-es évben ismételten a magyar fővárosban gyűlt össze a szocialista divatvilág¹²⁶ krémje. A nyolc napon át¹²⁷ tartó eseményt a Gellért Szállóban tartották, s fő céljának azt tekintették, hogy „*irányt mutasson a jövő divatjának, különös tekintettel a konfekciógyártásra.*”¹²⁸ A tömeggyártás felé való elmozdulást az is jelentette, hogy 1954-gyel ellentétben nem indultak „turnéra” a reprezentatív kollekciók Magyarországon, hanem a Divatkongresszus újjászervezése során (1957) a Moszkvai Divatintézet műszaki és esztétikai bizottságának mintájára létrehozott új szakmai bizottságokat utaztatták le vidékre, többnapos gyárlátogatásokra. Így juthattak el a tagállamok képviselői Hódmezővásárhelyre, ahol a helyi Kötöttárugyár bejárása mellett szakmai értekezleten és múzeumlátogatásokon¹²⁹ vehettek részt.¹³⁰ Érdekes találkozása volt ez a szocialista divatszisztéma két nagy szintjének, bár erről

¹²³ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Második dosszié (Jegyzőkönyv a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttárugyárban tartott KGST-megbeszélésről; 1965. január 5.)

¹²⁴ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Második dosszié (Emlékeztető a Békéscsabai Kötöttárugyárban tartott KGST-értekezletről; 1966. augusztus 18.)

¹²⁵ U. o.

¹²⁶ Ez a kifejezés itt elsősorban – a „különutas” Jugoszlávia és a Szovjetunióval szakító Albánia kivételével – az európai szocialista országokra vonatkozik.

¹²⁷ A KGST Divatkongresszust 1969. február 10–18. között rendezték meg.

¹²⁸ *Ez a Divat*, 22. évf. (1969) 3. szám, 5.

¹²⁹ A budapesti eseményekkel szinkronban a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban a helyi kötöttárugyár termékeiből és anyagaiból rendeztek tárlatot.

¹³⁰ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Második dosszié (HÓDIKÖT meghívó a KGST Öltözködési Munkacsoportnak; 1969. február 6.)

a fővárosi bemutatók iránt lelkesedő divatlapok már nem tudósítottak. Ott csak és kizárólag a modelleké volt a főszerep. Igaz, tagállamonként eltérő hangsúlyokkal.

A szovjet divatlapok és női magazinok lelkesedve tudósítottak a „divatfesztiválról”.¹³¹ „*Mi jellemezte ezt az alkotói találkozót*”¹³²? (...) *Mindenekelőtt a divatirányzatok nagy választéka.*”¹³³ A választék nagy részét viszont lefedte a szocialista jó ízlés elemkészlete, amely a női lapok hasábjain elsősorban a lakosság ízlésformálásnak szólt. „*A tagállamok tervezőinek körében dominált az törekvés, hogy a modelleket az élet bármely időszakában hordhatónak alkossák. Figyelembe veszik a lakosság szépség iránti igényét – úgy, mint még korábban sohasem – de a ruha célszerűségével és praktikusságával együtt.*”¹³⁴ A fenti idézet azért is kiemelendő, mert ennek alapját a magyar tervező, Nádor Vera beszámolója képezte, amelyet fordításában és szellemiségében is adaptáltak a szovjet viszonyokhoz, az alkalmazott elemkészlettel bizonyítva a „szocialista jó ízlés”¹³⁵ létét a divat-diskurzuson belül. Ehhez képest magyar sajtó már szűkszavúbbnak bizonyult. Míg az *Ez a Divat* kis híján egy teljes, összevont számot szentelt 1954-ben az NRV-nek, addig az 1969-es Kongresszus már csak két-három oldalas, fényképekkel és tömören fogalmazott modell-leírásokkal tarkított riportot közölt a látottakról. A ruhák közül eltűntek az ötvenes évekre jellemző munkaruhák, helyette sokkal inkább a fiatalos és elegáns megjelenés dominált, reflektálva az évtized fiatalságkultuszára.¹³⁶ A *Nők Lapja*, mely mindig is közelebb állt a mindennapi divat szintjéhez, mint a reprezentatívhoz, már sokkal keserédesebben mutatta be a látottakat. „*A tervező kollektíva érzékenyen fogta fel a világdivat legkisebb rezdüléseit is, kitűnően interpretál és maga is kezdeményez (...). És mégis, valahogy mindnyájan nem tudtunk feloldódni a bemutató*

¹³¹ Noha a dolgozat szerzője nem rendelkezik nyelvészeti képesítéssel és e tudományterület szakmai tapasztalataival, az általa vizsgált szovjet sajtótermékek nyelvezetét mégis figyelemreméltónak tartja annyiban, hogy itt sok esetben a magyartól jelentősen eltérő kifejezéseket használtak. A KGST találkozók a magyar sajtóban például szinte kivétel nélkül a semleges Divatkongresszus kifejezést kapták meg, ellenben a Szovjetunióban az eufórikus „divatfesztivált” („*фестиваль мод*”) is alkalmazták. Ez összefüggésben állhat azzal a ténnyel, hogy a Szovjetunió, mint az Egyesült Államokkal versengő szuperhatalomnak sokkalta jobban kellett figyelnie a reprezentáció igényére, mint a vele szövetséges országoknak. Utóbbit lásd: Bartlett, 2010. 160.

¹³² Az orosz szövegben: „*творческая встреча*” Ez a kreatív-művészeti tartalmat közvetítő terminológia („alkotói találkozó”) szintén ismeretlen a Divatkongresszusokról szóló magyar tudósításokban.

¹³³ *Советская Женщина*, 24. évf. (1969) 5. szám 33.

¹³⁴ U. o. 33.

¹³⁵ A szakirodalom alapján a magyarul „szocialista jó ízlésnek” titulált jelentés a Szovjetunióban vagy szovjet stílus („*советский стиль*”) vagy kortárs stílus („*современный стиль*”) néven volt ismeretes. Lásd: Gurova, Olga: The art of dressing. Body, gender and discourse on fashion in Soviet Russia in the 1950s and the 1960s. In: The Fabric of Cultures. Fashion, Identity and Globalization. Ed.: E. Paulicelli–H. Clark. Routledge. London–New York, 2009. 73–91. Utóbbit lásd: McGraw, 2020. 250.

¹³⁶ Simonovics Ildikó ezt úgy fogalmazta meg, hogy a KGST találkozóknak minden évtizedre jutott egy úgynevezett célkollektív. Az ötvenes években ez a munkaruhát jelentette, míg a hatvanas években elsősorban a fiatalságot integráló, egyszerre fiatalos, de eleganciájával mértéktartó viseletek kerültek a fókuszba. Lásd: Simonovics, 2008. 196.

légkörében. *Pedig tisztában vagyunk a ténnyel, hogy a divatrevü – ha igazán jó – nem alapfokú öltözködési tanácsadás, hanem elsősorban játék. Színjáték (...) a lehetőségekkel.*”¹³⁷ Színjáték (is) volt,¹³⁸ holott a színfalak mögött gyakran felsejlett a valóság. „*A vállalatoknak elsősorban új technológiával, új nyersanyagokkal, új keverékekkel készült szöveteket kell ajánlani, utolsó sorban pedig olyat, mely belföldön tömegesen forgalmazható.*”¹³⁹ A KGST napirendi pont mellett szereplő lakonikus megállapítás két részét összekötő kifejezés – „utolsó sorban” – helyére tette az új anyagokra építő imázs és a tömegesen forgalmazható mindennapi divat viszonyát.

A Divatkongresszus háttérbe szorulása magyarázható a nyugati divattudósítások megjelenésével. Az 1950-es évek második felére lehetővé vált egyes tervezők és újságírók számára a párizsi divatbemutatókon való részvétel, s az ott látottakról igyekeztek tájékoztatni a hazai közvéleményt. Dior, Chanel, Nina Ricci, Balmain és Cardin neve az 1960-as évekre ismerősen csengett minden magyar divatkövető számára, kollekcióikról havonta közöltek riportokat a divatlapok. A kérdés csak az volt, mindezt hogyan találják a rendszernek megfelelően. „*Régen volt a párizsi kollekciókban annyi józan, valóban hordható modell, mint az idén. (...) Újat inkább a rész megoldások, eredeti variációk, ötletes kiegészítők jelentenek.*”¹⁴⁰ A józanság, a mértéktartó elegancia, és a hordhatóság a nyugati divatbemutatók szövegezésében is kritérium lett. „*Hogy mit engedett láttatni ez a villanásszerű bemutató? Kifinomult ízlést, hóbort nélküli vidámságot, de mellőzve a lármás feltűnést, szingazdagságot hamis káprázat nélkül. Röviden szólva, kiegyensúlyozott, ízléses divatot.*”¹⁴¹ Ez az ízlés megjelent az haute-couture kollekciók szintjén, amikor „*Diornál ez évben szokatlanul sok a praktikus modell. Az idei téli párizsi divat általában józanabb az eddiginél.*”¹⁴² És megjelent a minőségi konfekciót bemutató pret-a-porter szintjén is. „*Az olasz divat jó divat, szép divat, másolható divat: különösen a konfekció és a szalonkonfekció a jó. (...) „A bemutatók után megállapíthatjuk, hogy a divat most már évek óta tartó egyszerűsége és hordhatóságra való törekvése ismét egy lépést tett előre, ami minden nő számára jó hír.*”¹⁴³ A „jó ízlés”

¹³⁷ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 39. szám, 20.

¹³⁸ A színjáték kifejezés itt elsősorban a „szocialista jó ízlés” jelenségére vonatkozik, s nem a kollekció szakmai-művészi értékéből kíván levonni. Az ötvenes-hatvanas években számos tehetséges tervező tudott kitűnni a rendszer adta keretek között a Szovjetunióban és a többi KGST-tagállamban egyaránt, kiknek munkásság értékes és szerves részét képezi az adott országok 20. századi divattörténetének.

¹³⁹ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Első dosszié (A Gyártmányfejlesztési és Divatbizottság 7. számú jegyzőkönyve az 1965. március 30-án megtartott ülésről)

¹⁴⁰ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 12. szám, 20.

¹⁴¹ *Ez a Divat*, 22. évf. (1969) 2. szám, 12.

¹⁴² *Ez a Divat*, 16. évf. (1963) 11. szám, 10.

¹⁴³ *Ez a Divat*, 21. évf. (1968) 3. szám, 12.

elemkészlete még a magyar divatlapoknak esetleg interjút adó tervezők portréiban is megjelent! A második világháború után a kifinomultságával és eleganciájával valóságos reneszánszát élő Coco Chanel egyfajta bálványa lett a szocialista divatsajtónak,¹⁴⁴ de a színészetéről a festészetre és ruhatervezésre átnyergelő Michéle Morgan-t¹⁴⁵ is hasonló kijelentésekkel fogadták: „Kollekciója példaképe a jó ízlésnek. Elegáns, egyszerű, hűhó nélküli formák jellemzik munkáját.”¹⁴⁶

A helyes ízlésnevelés érdekében olykor még az extravaganciának is teret engedtek. A divatlapokban ugyan nem kaphattak teret az 1960-as évek merész és újító, egyre inkább a művészi önkifejezés irányába mutató modellek, ám a *Nők Lapja*, vagy az *Ifjúsági Magazin* sok esetben névtelenül vállalt, gunyoros cikkekben ítélte el, s tette közneveltség tárgyává ezeket. Célkeresztbe került a Paco Rabanne¹⁴⁷ és André Courrèges nevével ismertté vált „ürdivat”¹⁴⁸, amely elsősorban meglepő anyagokkal és absztrakt formákkal váltott ki meglepetéseket. „Ha van abszurd dráma, miért ne lehetne abszurd öltözet is? Van. Courrèges bebizonyította. (...) Courrèges felvértezi a nőket: fémről kalapált szoknyácskákból és fém melltartókból jelentek meg a dobozok. A varrodák mellé hamarosan fémöntőket, kovácsműhelyeket kell felállítani, hogy helyben kalapálhassák ki, fűzhessék össze a hölgyek ruháit.”¹⁴⁹ A bizsuk és gyöngysorok túlzott viselete vagy a „pizsamadivatnak” titulált lezser ruhák hasonlóan komolytalanul komolyan veendő kritikában részesültek. A cikkek felépítése általában egy kérdéssel kezdődött. „Európa nyugati nagyvárosaiban reggel azt lehet hinni, hogy este van, és este káprázik a szem: hajnalodik? Nem a hőség okoz víziókat, a valóság, az élénk táruló látvány kelti ezt az érzetet. Mert mit látni?”¹⁵⁰ Ezt követte a nevelő szándékkal

¹⁴⁴ „A ruha kiválasztásának legfőbb alapelve, hogy kiemelve a szóban forgó személy legelőnyösebb fizikai tulajdonságait, és ezt a legegyszerűbb holmik szolgálják a legjobban!” – állt az amerikai Atlantic Press-től átvett Chanel interjúból, amelyet a *Pesti Divat* kiemelt helyen közölt le. In: *Pesti Divat*, 5. évf. (1965) 1. szám, 9.

¹⁴⁵ Michéle Morgan (1920–2016) francia színésznő és képzőművész. Sokan a 20. század egyik legnagyobb formátumú francia filmszínésznőjének tartják, aki olyan sikerfilmekben játszott, mint a *Ködös utak* (1938); a *Vontatók* (1941); A nagy hadgyakorlat (1955) vagy a *Mindennek ára van* (1957). A hatvanas években a filmes világ helyett a képzőművészetek felé fordult a figyelme. A festészet mellett érdekelte a versírás és a ruhatervezés is, az 1960-as évek végén több haute-couture kollekció tervezője volt.

¹⁴⁶ *Ez a Divat*, 22. évf. (1969) 4. szám, 12.

¹⁴⁷ Rabanne neve mellett gunyorosan felmerült a „fémmunkás vagy divatkreátor” titulus. In: *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 9. szám 23.

¹⁴⁸ Érdekesség, de halovány kísérletek akadtak a vasfüggönyön túl is a „space age” jelenségre. Csehszlovákiában még Astromoda néven kollekciót is bemutatott – persze jóval kifinomultabb változatban –, de a klasszikus eleganciájáról híres Jadwiga Grabowska is készített Courrèges ihlette modelleket. A Szovjetunó viszont, amely az az országimázs egyik sarokkövének tekintette az úrkutatásban elért hatvanas évekbéli sikereket, meg sem próbálkozott „szocialista ürdivat” létrehozásával. Az űrverseny motívumának formatervezésbe történő beemelése elsősorban a lakberendezési és iparművészek által készített használati tárgyak terén mutatkozott meg, melynek részletes elemzése nem tartozik a dolgozat tárgykörébe.

¹⁴⁹ U. o. 22.

¹⁵⁰ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 37. szám, 19.

ellátott, terjedelmes magyarázó rész, amely ez esetben nem nélkülözött heves érzelmi kirohanásokat. „*Ha nadrágban járhatnak a nők, miért ne hordhatnának pizsamát nappal is, gondolták a divatkreátorok, mikor már nem tudtak a nyári szezonra újabbat kitalálni. (...) 1969 nyarán a divatot hűségesen követő nők hajnalban, délben, este – pizsamában jártak. Azelőtt, ha pizsamát öltöttek – levetköztek. Most pizsamában vannak felöltözve! Fura, de törődjünk bele.*”¹⁵¹ Lezárásképpen a konklúziók levonására és a helyeselt elutasításra került sor. „*Minden csoda és minden divathóbort csak tiszavirág életű. Megjósolhatjuk a pizsama bukását. Rákényszerül majd, hogy visszavonuljon az ágyba*”¹⁵² Az évtized bohém divatéletének fellegvára, a fiatalos londoni Soho és Chelsea városrész ezt a jellemzést kaphatta az *Iffúsági Magazin*ban. „*Menjen el a Sohoba, a világ legnonkonformistább közegébe csöppen! S valóban úgy tűnt az első pillanatban (...). Az első lányra, aki a bokáján hordta a színes üvegű karóráját, rácsodálkoztunk. Az ötödikre nem. A vállig érő fiúhaj, égnek tupírozva, meghökkentett. A századik már nem. A térdig érő báránybőrbekecs egy pillanatra az alföldi terelőjuhászt juttatta eszembe, a huszadik már inkább a terelhető birkát.*”¹⁵³ Furcsa kettősség ez ahhoz képest, hogy alig pár hónappal később már ez jelent meg a sorok között: „*továbbra is a 'minden divat' jelszavával kezdődik az ősz.*”¹⁵⁴

A mindennapi öltözködés szintjén ez a szabad választás a lehetőségekhez képesti szabad választást jelentette. A minőségből fakadó problémák és az áruhiány továbbra is jellemezte az áruházakat és a gazdasági életet egyaránt. „*Melyik a legolcsóbb bakfiskabát? Az 500 forintos laminált. Keressük, de nincsen. A legolcsóbb a 650 forintos, de abból sincs választék.*”¹⁵⁵ – panaszkodott egy vásárló az áruházi kínálatról. S noha a panaszoknak továbbra is nyíltan teret biztosítottak az olvasói rovatokban, illetve burkoltan az interjúkat közlő áruházlátogatásokban, azok száma láthatóan megritkult az ötvenes évekhez képest. A hangsúly eltolódott az addig megvalósult szocializmus vívmányaira, a sztálinizmus éveikhez képest magasabb életszínvonalon élő lakosság jogos igényeire, továbbá a szocialista ruhaipar nemzetközi elismertségére és látszólagos sikerére. A fejlődés ténye vitathatatlan, azonban a mélyben továbbra is ott feszültek azok a problémák, amelyek a rendszer születésétől kezdve jelen voltak. S ezt tudták maguk a fenntartók is. „*Véleményem szerint az ülésen főleg kereskedelmi-üzemi problémák merültek fel. Hiányolom, hogy nem mondtak konkrét véleményt az előterjesztett formákhoz, tervekhez, ötletekhez. Résztevők felsoroltak ugyan hiányokat, hibákat, de konkrét*

¹⁵¹ U. o. 19.

¹⁵² U. o. 19.

¹⁵³ *Iffúsági Magazin*, 5. évf. (1969) 3. szám, 39.

¹⁵⁴ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 37. szám, 25.

¹⁵⁵ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 49. szám, 22.

ígéret annak megjavítása érdekében nem hangzott el. Pedig azok nagy részét több rugalmassággal meg lehetne oldani még a gazdasági kötöttségek mellett is."¹⁵⁶ A gazdasági kötöttségek ismertek voltak, ám a nehézipar fejlesztésének és az extenzív iparosításnak feladásával és a gazdaság átstrukturálásával nem csak a keleti tömb teljes gazdasági rendszere és a világ gazdaságban elfoglalt funkciója kérdőjeleződött volna meg, hanem az elsősorban munkásságra építő ideológia is csorbát szenvedett volna. Ebben a helyzetben nem volt mit tenni, el kellett látni a lehető legjobban a körülmények adta szerepet, miközben fékezni kellett a divat megújulásra készítő jelenségét. A hibák nem szivároghattak ki a nyilvánosság elé, ezért került előtérbe az az elemkészlet, amelyet az 1950-es évek kényszerhelyzete hívott életre. A forma tartalommal telítődött, s azt az irányított diskurzus keretén belül az ízlésnevelés címszó alatt becsatornázták a közbeszédbe. A rendszer tehát időt nyert, várva a változást. Vagy valami mást.

Hiszen *„a jövő évben, 1970-ben – ehhez nem kell csillagjósna lenni – a divatban minden előfordulhat.*"¹⁵⁷

¹⁵⁶ KEMKI 25018/2014 LEK/IP 69. Második dosszié (Emlékeztető az Öltözködési Tanács 1965. március 18-án tartott üléséről)

¹⁵⁷ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 52. szám, 20.

Visszatekintés új horizontokra

Praktikus kiegészítő vagy átgondolt rendszer? Míg az ötvenes-hatvanas években a hazai lakosság számára a ruházkodás terén elsősorban a „jó ízléshez” igazodó öltözködés mikéntje jelentette a legnagyobb dilemmát, addig napjaink divattörténésze előtt az a kérdőjel lebeg, miképp értékelje a „szocialista jó ízlés” jelenségét és azt hogyan tudja beágyazni a szocializmus történetileg megvalósult körülményei közé. Hiszen a jelenség egyszerre volt kényszer szülte forma és ideológiai köntösbe öltöztetett tartalom. Egy, a maga teljes valójában soha meg nem határozott meghatározottság. Állandó elemkészletével évtizedeken át nyomon követhető a reprezentációs célokat szolgáló „szocialista haute-couture” szintjétől a hétköznapi emberének öltözködéséig. Ez az évtizedeken át tartó ív egybefogja, ugyanakkor eltérő működési mechanizmusaival szét is választja a dolgozatban vizsgált történeti alkorszakokat.

Az 1950-es években a „szocialista jó ízlés” egyfajta praktikus kiegészítőnek tekinthető: az elemkészlet kifejezései már ekkor megjelentek a hazai és kelet-európai divatsajtóban, a mögött azonban nem állt átgondolt és összetett rendszer. A második világháború után szovjet érdekszférába került Közép-Európa a sztálini modell erőltetett átvételének éveit élte, s a feszült hidegháborús légkör, a világegészből még teljesen talpra nem állt gazdaság és az extenzív, elsősorban a nehéziparnak és a hadiiparnak kedvező gazdaságpolitika árnyékában legtöbbször csak a propagandaszólamok szintjén jutott idő a tényleges életszínvonallal – benne a divattal és az öltözködéssel – foglalkozni. A gazdaságiszervezési hibák és a minőségből fakadó problémák elkendőzésére pedig kapóra jött az „egyszerűség” és „célszerűség” ideája, miközben a Nyugattól való merev elzárkózásnak köszönhetően alig volt naprakész összehasonlítási alap a korábban etalonnak tartott francia vagy épp az angol divattal.

Mindez megváltozott az 1960-as évekre. Sztálin halálát követően mind a Szovjetunióban, mind a keleti tömb országaiban felmerült az igény az egyre válságosabb állapotba kerülő rendszerek reformjára. A változást elősegítette a nemzetközi politikában mutatkozó enyhülés is, hiszen a „békés egymás mellett élés” jegyében megkezdődött a két szuperhatalom közötti kapcsolatok normalizálása. A katonai versengés mellett egyre jobban felerősödött a gazdasági és kulturális vetélkedés, amelynek szerves részét képezte az életszínvonal-emelkedés kérdése és az országimázs szocialista vívmányokon keresztüli láttatása. S itt került előtérbe a divat! Viszont a folyton változó, új utakat kereső divattal szemben kellett egy olyan fék és ellensúly, amely képes a szocialista rendszernek megfelelő

mederben tartani ezt az alkotó-teremtő potenciált. A „jó ízlésről” élénk vita bontakozott ki a szakmai, női és művészeti lapok hasábjában, ám a legfontosabb tényező, a tervgazdasági keretrendszer végig megkötötte a tervezők és ruhaipari szakemberek kezét. „Úgy érzem, nem a politika volt az, amely befolyásolta és talán alakította az akkori életet – már szakmai szempontból – hanem inkább ez a szemléletmód, ez a fajta technikai, technológiai fordítva működés”¹⁵⁸ S ezt a fordítva működést kellett elkendőzni, megfelelő módon beágyazni a mindennapokba egy olyan korban, amikor a rohamosan fejlődő tömegkommunikációnak köszönhetően már egyre több információ látott napvilágot a vasfüggönyön túlról is. A szóbeli keretrendszer tehát volt az ötvenes éveknek köszönhetően, ehhez a paternalista állam csak a hatalomtechnikai eszközzel, az irányított diskurzussal járult hozzá. S így jött létre a „szocialista jó ízlés” jelensége, amely összekötő kapocs gyanánt a dolgozatban tárgyalt történeti időben, két egymást kiegészítő, ám szét is választható felet képez.

A dolgozat zárásaként már csak egyetlen kérdést kell megválaszolni. Milyen irányban haladjon tovább a múlt szövedékeit kíváncsi szemmel kutató divattörténész szabászollója? A „jó ízlés” jelenségének árnyalásához hasznos kiegészítést jelenthetnek bizonyos esettanulmányok. Ezek közé tartozik az ízlésnevelés és a hatvanas években zajló ifjúsági kérdés a sajtóban és a különböző fiatalságnak szánt brossúrákban való összefonódása, amely az irányított diskurzus módszerén túl számos közös ponttal rendelkezik. Érdekes lenne szövegszinten megvizsgálni az 1960-as években a divatlapokban és a női lapokban adott színésznőinterjúkat. Avagy miért hangsúlyozták ki szövegekkel és illusztrációkkal még azok is a „*modern, de észrevétlen*”¹⁵⁹ külsőt, vagy a „*jól variálható alapruhatárat*”¹⁶⁰, akikről köztudomású volt, hogy Rotschild Klára klientúrájához tartoztak? De mind közül a legágabb téma a nyugati divattervezők hazai megjelenése volt. Ki felelt meg a nyugati couturierek közül a szocialista kritériumoknak? Kik voltak azok a kreátorok, akikről – gyakran a „jó ízlés” elemképzésével (!) – tudósíthattak a hazai újságok, s miért kellett például Rabanne-ról vagy Courrèges-ről névtelenül vállalt gunyoros hangú cikkeket megjeleníteni? A szocialista divatvilág és a nyugati divatvilág kapcsolódási pontjainak és viszonyrendszerének vizsgálata nemzetközi kontextusba ágyazva már túl is lép egy egyszerű esettanulmány határain.

¹⁵⁸ Deés Enikő: A nagyüzem és a kreativitás. In: „Öltöztessük fel az országot!” Divat és öltözködés a szocializmusban. Szerk.: Simonovics Ildikó–Valuch Tibor. Argumentum Kiadó–Budapesti Történeti Múzeum–1956-os Intézet, Budapest, 2009. 286.

¹⁵⁹ *Nők Lapja*, 21. évf. (1969) 43. szám, 11.

¹⁶⁰ *Ez a Divat*, 22. évf. (1969) 7. szám, 9.

De ugyanez a kérdés feltehető a vasfüggöny innenső oldalán is. Mi jellemezte a KGST-tagországok egymás közötti ruhaipari kapcsolatait? Ennek feltárásához elsődleges fontosságú lenne a Nemzetközi Ruházati Verseny és a KGST Divatkongresszusok vizsgálata, amelynek hazai forrásbázisa ugyan meglehetősen gyér,¹⁶¹ ám a dolgozat során felhasznált külföldi szakmunkák hivatkozásai alapján oroszországi levéltárakban tekintélyes mennyiségű dokumentáció áll rendelkezésre. Továbbá érdemes lenne megnézni – elsősorban a sajtóforrások¹⁶² alapján –, vajon a többi tagországban mennyire került hangsúlyos szerepbe a már sokat emlegetett „jó ízlés”, s akadt-e eltérés ezek között a jelentések között?

Végül, de nem utolsó sorban ott vannak az ipari és kereskedelmi létesítmények. Ilyen irányú vizsgálódások esetén a divattörténeti kutatások a gazdaságtörténet és a vállalat-történet felé is elkalandozhatnak. Milyen funkciót töltöttek be egyes kiemelt vidéki ruhagyárak¹⁶³ a szocialista divatirányítás bonyolult rendszerében akár regionális, akár országos szinten? S hogyan illeszthetők be ebbe a szisztémába a korszak kereskedelméért és a külföldi utazásokért is felelős vállalatai, a Hungarotex vagy a Modex? Ezek iratanyagai pedig elérhetőek a Magyar Nemzeti Levéltár és annak vidéki tagintézményei, továbbá Budapest Főváros Levéltárának archívumaiban. S ezen anyagok nagy része – a dolgozat írójának legjobb tudomása szerint – még nem került tüzetes történeti vizsgálat alá.

De addig is Kedves Olvasó *„a divat művészete ott kezdődik, amikor a merev szabályoktól eltérve, saját ízlésünk alapján egyéni öltözködési stílust alakítunk ki. (...) Ízlésen és önismereten kívül egy jókora tükrözés kell hozzá és icipici elhatározás.”*¹⁶⁴

¹⁶¹ A kutatás során a KEMKI iratanyagai között sikerült rábukkanni néhány egykori kongresszusi jelentésre, és az előkészítő munkákat végző bizottságok hatvanas évekbeli jegyzőkönyveire, amelyek feldolgozása jelenleg folyamatban van.

¹⁶² A szocialista országok közösen rendelkeztek egy szovjet divatlappal, amely a *Мода Стран Социализма* (Moda Sztrán Szocializma – Szocialista országok divatja) néven futott. A dolgozat írójának legjobb tudomása szerint e folyóiratnak nem volt hazai elérhetősége, s ez jelenleg sem áll a magyarországi kutatók rendelkezésére.

¹⁶³ Gondolva itt a Május 1. Ruhagyárra (Debrecen); a HÓDIKÖT (Hódmezővásárhely) vagy a Békéscsabai Kötöttárugyár üzemére, de a felsorolás korántsem teljes.

¹⁶⁴ Tetőtől talpig, 1969. 77.

Felhasznált irodalom

Levéltári források:

KEMKI 25018/2014 LEK/IP. 69. Első dosszié
KEMKI 25018/2014 LEK/IP. 69. Második dosszié
KEMKI 25018/2014 LEK/IP. 70. Első dosszié

Sajtóforrások:

Ez a Divat, 1952. 1–4. szám
Ez a Divat, 1953. 1–4. szám
Ez a Divat, 1954. 1–6. szám
Ez a Divat, 1963. 1–12. szám
Ez a Divat, 1967. 1–12. szám
Ez a Divat, 1968. 1–12. szám
Ez a Divat, 1969. 1–12. szám
Ez a Divat, 1968–1969. különszám

Ifjúsági Magazin, 1969. 3. szám

Nők Lapja, 1954. 1–52. szám
Nők Lapja, 1969. 1–52. szám

Pesti Divat, 1961–1962. 3–4. szám
Pesti Divat, 1962. 1. szám
Pesti Divat, 1965. 1–4. szám
Pesti Divat, 1966. 1–4. szám
Pesti Divat, 1967. 1–4. szám

Szakirodalom:

Barthes, Roland: A divat, mint rendszer. Helikon Kiadó, Budapest, 1999.

Bartlett, Djurdja: Fashion East. The spectre that haunted socialism. The MIT Press, Massachusetts – London, 2010.

Divatszociológia I–II. Szerk.: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982.

F. Dózsa Katalin: Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok. Könyvpont Kiadó – L'Harmattan Kiadó, h. n. 2014.

Geröcs Tamás–Pinkasz András: A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. Eszmélet, 29 évf. (2017) 113. szám, 15–36

Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizedet Magyarországon 1945–1956. ÁBTL – Rubicon, Budapest, 2013.

Griswold, Robert L.: „Russian Blonde in Space”: Soviet Women in the American Imagination, 1950–1965. In: Journal of Social History, 45. évf. (2012) 4. szám 881–907.

Gronow, Jukka – Zhuravlev, Sergey: Fashion Meets Socialism. Fashion industry in the Soviet Union after the Second World War. Finnish Literature Society, Helsinki, 2015.

Gurova, Olga: The art of dressing. Body, gender and discourse on fashion in Soviet Russia in the 1950s and the 1960s. In: The Fabric of Cultures. Fashion, Identity and Globalization. Ed.: E. Paulicelli – H. Clark. Routledge. London – New York, 2009. 73–91.

Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009.

Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Magvető, Budapest, 1998.

McGraw, Virginia Carter Olmsted: Soviet by Design: Fashion, Consumption and International Competition during Late Socialism 1948–1982. University of North Carolina at Chapel Hill, Chapel Hill, 2020.

Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk.: Horváth Sándor, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.

Öltözködünk egyszerűen és csinosan. Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, Budapest, 1951.

„Öltöztessük fel az országot!” Divat és öltözködés a szocializmusban. Szerk.: Simonovics Ildikó – Valuch Tibor. Argumentum Kiadó – Budapesti Történeti Múzeum – 1956-os Intézet, Budapest, 2009.

Reid, Susan E.: Destalinization and Taste, 1953–1963. Journal of Design History, 10. évf. (1997) 2. szám 177–201.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Simmel, Georg: A divat. In: Georg Simmel: Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok. Novissima Kiadó, Budapest, 2001. 180–201.

Simonovics Ildikó: Divat és szocializmus. Magyarország divattörténete 1945–1968. (Doktori disszertáció) Pécs, 2015.

<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14970/simonovics-ildiko-phd-2015.pdf?sequence=4&isAllowed=y> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 29.)

Simonovics Ildikó: Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor. Jaffa Kiadó, Budapest, 2019.

Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe. Edit.: Reid, Susan E. – Crowley, David. Berg, Oxford – New York, 2000.

Tetőtől talpig. Szerk.: Osvát Katalin. Magyar Nők Országos Tanácsa – Kossuth Kiadó, Budapest 1969.

Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Valuch Tibor: A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete. Corvina Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 2004.

Valuch Tibor: Mindennapi történeteink. Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok. Kronosz Kiadó, Pécs 2020.

Zsolt Péter: Divatszociológia. Pro Die Kiadó, Budapest, 2007.